

Розділ 13. ПОЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА В 1918 – 1939 рр.

Європа між двома світовими війнами

Комуністичний тоталітаризм. Події світової війни і спричинені нею економічні труднощі призвели до великого незадоволення різних верств населення усіх воюючих країн. Мільйони військовополонених та емігрантів шукали засобів, щоб вижити в умовах воєнних руйнувань, безробіття, голоду і злиднів. Популярності набули гасла соціальної рівності та демократії, втратили значення приватна власність і закон. Великий успіх серед пролетаризованих мас мали демагоги, які обіцяли швидкий вихід з кризи, поширились анархічні й соціалістичні ідеї. Європа спочатку з інтересом спостерігала за революційними подіями в Росії. Більшовицька диктатура перетворювалася в монопольне правління однієї партії – більшовицької (від 1922 р. Всесоюзної комуністичної партії, ВКП(б)). Для поширення своїх ідей більшовики створили *Комуністичний Інтернаціонал*, до якого приймали своїх прихильників у робітничому й антиколоніальному рухах зарубіжних країн. Комінтерн став знаряддям більшовиків у поширенні своїх впливів на інші держави. У тяжкій громадянській війні вони змогли воєнною силою та пропагандою нав'язати свою волю багатьом народам колишньої імперії. У 1922 р. був створений *Союз Радянських Соціалістичних Республік* (СРСР), який формально представляв федерацію незалежних держав (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія та ін.), а насправді був суворо централізованою унітарною державою з монопольною владою комуністів. У СРСР вони вдалися до соціально-економічних експериментів з одержавленням промисловості і сільського господарства, які викликали опір більшості верств населення. Для його придушення лідер ВКП(б) Й. Сталін розбудував велетенський репресивний апарат, який в 30-х роках провів широкомасштабні арешти і винищення всіх невдоволених, в ході якого загинули мільйони безневинних людей. Встановлений у СРСР режим характеризувався тотальним контролем партії за всіма ділянками життя людей. Розгалужений партійний апарат, якому підпорядковувалися всі органи державної влади і засоби ідеологічної обробки населення, не допускав жодного прояву невдоволення і водночас нав'язливо пропагував показові “успіхи соціалістичного будівництва”. Перебуваючи у міжнародній ізоляції, СРСР через Комінтерн і компартії проводив підривну діяльність в усіх куточках світу, прагнучи наблизити “світову революцію”, образ якої все більше асоціювався зі світовим пануванням Росії.

Революційні події 1918-1923 рр. охопили більшість європейських країн, включаючи Німеччину, Францію, Англію, Італію тощо. Однак там соціалістичні лідери, які переважно прийшли до влади, залишилися на позиціях збереження демократії та проведення соціальних реформ. У тих країнах, де про себе заявили комуністи (Угорщина, Словаччина), революційні рухи були придушені з допомогою об'єднаних збройних сил. Загалом соціальні революційні рухи найбільшого розмаху набули у слабо розвинених країнах, які звільнилися від імперської залежності й робили перші кроки самостійного розвитку або зазнали поразки у війні (Литва, Латвія, Югославія, Болгарія, Угорщина, Румунія). Спроби більшовиків експортувати революцію на Захід закінчилися невдачею під час польсько-радянської війни 1920 р.

Після 1921 р. зі стабілізацією політичного життя, проведенням соціальних реформ революційні настрої поступово згасали. Новостворені держави Центрально-Східної Європи (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Албанія) обрали переважно парламентський шлях розвитку. Однак господарські труднощі, боротьба політичних угруповань за владу, складні міжнаціо-

нальні проблеми позначалися на їхньому розвитку. У цих країнах проявилися тенденції до встановлення авторитарних або тоталітарних режимів, котрі в ім'я збереження влади вдавалися до репресій, соціальної демагогії й провокування конфліктів.

Для розвитку **післявоєнної Європи** особливе значення мала справа кордонів. 18 січня 1919 р. в Парижі розпочала роботу мовна конференція за участю делегацій 26 країн, які брали участь у війні на боці переможної Антанти. Переможені держави не були на неї допущені. На конференції провідну роль відігравали керівники Франції, Великобританії і США. Вони хотіли підважити позиції Німеччини на континенті й в колоніях. 28 червня 1919 р. був підписаний *Версальський договір* з Німеччиною, за яким вона втрачала значні території в Європі та в колоніях, зобов'язувалася сплатити величезні репарації та відшкодування, не могла утримувати армію і флот. Умови миру були тяжкими для німців, ставили їх у залежність від європейських країн, сприймалися як "диктат".

20 вересня 1919 р. у передмісті Парижа *Сен-Жермен* було підписано мирний договір з Австрією, 27 листопада в м. *Нейї* – з Болгарією, згодом, 4 червня 1920 р. в м. *Тріанон* – з Угорщиною і 10 серпня 1920 р. в м. *Севр* – з Туреччиною. Усі переможені країни були позбавлені частини своїх територій, примушені до сплати великих репарацій на користь переможців. Договори отримали спільну назву *Версальської системи*; вони визначали кордони й принципи взаємин між державами на наступний період. Уся система була суперечливою і відбивала інтереси переважно великих держав – Франції, Великобританії, США, Італії, Японії. Паризька конференція створила міжнародну організацію для запобігання конфліктам і залагодження міжнародних відносин – *Лігу Націй*. Для розв'язання складних проблем утворено *Міжнародний Трибунал* у Гаазі й низку спеціалізованих міжнародних організацій. Усі новопосталі держави підписали т.зв. *Малий Версальський договір*, або трактат про права національних меншин. Його потреба випливала з факту значного змішування населення на теренах колишніх імперій, що створювало серйозні труднощі при визначенні кордонів.

Післявоєнний лад в Європі формувалася під впливом країн-переможниць, які отримали сприятливі умови для розвитку господарства і подолання післявоєнної кризи. У міжнародних відносинах домінуючі позиції посіла Франція, прагнучи зміцнити свої впливи на Заході і Сході континенту. В складній ситуації опинилися переможені держави. Особливо дошкульними були умови для Німеччини. На цьому ґрунті тут виникли сильні політичні течії, які закликали саботувати Версальський договір, виступали за повернення могутності країни, об'єднання німців. Шукаючи партнера, Німеччина у 1922 р. підписала в Рапалло угоду про співпрацю з СРСР. Це дало можливість її правлячим колам припинити виплачувати репарації. Наслідком стала криза, яка охопила частину європейських країн і супроводжувалася новою хвилею революційних виступів. Західні країни дійшли висновку, що вигідніше надати економічну допомогу Німеччині. Від 1924 р. німецьке господарство при підтримці іноземних капіталів стало на ноги. Восени 1925 р. на міжнародній конференції в м. Локарно Франція, Бельгія та Німеччина підписали договір про непорушність західних кордонів Німеччини, залишивши відкритим питання про східні. Це стало можливим при підтримці Великобританії, яка непокоїлася зростанням впливів Франції. Після цього позиції Німеччини значно поліпшилися; користаючи зі взаємин із СРСР і Західною Європою, вона швидко відновлювала свій економічний потенціал.

Тоталітарні ідеології та режими. У післявоєнній Європі, за винятком СРСР і кількох країн Центрально-Східної Європи, утвердилися режими, засновані на засадах лібералізму і демократії. Але в умовах політичної та господарської нестабільності такі режими викликали нарікання з боку малозаможних верств, що прагнули швидкого

поліпшення свого становища. Здавалося, що авторитарні й диктаторські режими можуть прискорити стабілізацію. У 1922 р. *Б. Муссоліні* встановив в Італії фашистський режим, обмеживши права партій та організацій, обіцяючи за короткий строк відновити велич Італії за традицією давнього Риму. З допомогою загонів бойовиків він застосував репресії до опозиційних сил і встановив однопартійний режим, ведучи агресивну зовнішню політику. В Угорщині після придушення революції запанував диктаторський режим адмірала *Л. Горті*, який спирався на армію. У 20 – 30-х роках диктаторські й авторитарні режими були встановлені в інших країнах. Вони були ознакою зростання антидемократичних тенденцій в ідеології та політиці й свідчили насамперед про прагнення політиків здійснити “стрибок” у стабільне суспільство з простою ієрархією стосунків. До цього домішувалися націоналістичні погляди, згідно з якими сусідні або інші народи “перешкоджають” досягти їм загального добробуту.

У 1929 – 1933 рр. західний світ пережив одну з найглибших економічних криз, яка розпочалася з краху фінансової системи США, але відбилася на промисловості та сільському господарстві більшості європейських країн. Вона спричинила спад промислової продукції, фінансовий хаос, падіння цін, ріст безробіття тощо. Найбільш болісно криза відбилася на Німеччині, де зниження промислової продукції досягло 47 %. Збанкрутували сотні банків і підприємств. Вихід зі ситуації багато фахівців бачили в посиленні ролі держави в керівництві господарством (етатизації). У Німеччині з’явилися настрої занепаду і безвиході. Лідер Національно-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) *Адольф Гітлер* розвинув пропаганду доктрини націонал-соціалізму (нацизму), яка поділяла народи на повноцінні та неповноцінні, обіцяв звільнити Німеччину від міжнародних зобов’язань, обмежити вплив іноземного капіталу, піднести рівень життя широких верств. На виборах у липні 1932 р. НСДАП здобула 13,7 млн. голосів виборців і здобула більшість у рейхстазі. У січні 1933 р. *А. Гітлер* став канцлером і використав владу для встановлення нацистської диктатури. Різними способами, включаючи терор, він розправився з опозицією і створив однопартійну систему влади, що спиралася на сувору субординацію і підпорядкування лідеру (фюреру). Він прокламував гасло – “один народ, одна держава, один вождь”. Після зміцнення особистої влади німецький фюрер розпочав швидке озброєння та підготовку завоювання “життєвого простору” для німців, створення III імперії (райху) німецької нації. Головними ворогами німців він оголосив комуністів, євреїв, циган, до яких застосував жорстокі репресії.

На середину 30-х років в Європі сформувалася група тоталітарних держав, які прагнули змінити існуючий уклад сил і розширити свої території. До них належали Німеччина, Італія, Угорщина, Болгарія. Гітлер перейшов до активної зовнішньої політики, початком якої стало приєднання Саарського басейну до Німеччини у 1935 р. Формально він оголошував, що йдеться про рівноправність німців, а насправді прагнув усунути впливи західних держав і поставити Європу під свій контроль. “Життєвий простір” він збирався здобути на Сході континенту, підкоривши і витіснивши за Урал слов’янські народи. Італія проводила агресивну політику в басейні Середземномор’я, зазіхаючи на Балкани. Восени 1936 р. Гітлер і Муссоліні підписали союзний договір, а з Японією – *Антикомінтернівський пакт* про поборювання комунізму.

Англійські та французькі політики легковажили воєнні приготування Німеччини та Італії. Англійські керівники, зокрема прем’єр *Н. Чемберлен* (1869-1940) проводив політику *умиротворення*, яка мала на меті за будь-яку ціну не допустити до війни у Європі, скерувати погляди Гітлера на Схід. У 1936-1939 рр. в Іспанії розгорілася громадянська війна, де проти фронту лівих сил виступили консервативні військові. Німеччина та Італія надали допомогу путчистам, очолюваним генералом *Ф. Франко*; ліві сили спиралися на підтримку лівих Європи й Америки, а також СРСР. Трагедію цієї

міжнародної війни добре представив Е.Гемінгвей у повісті “За ким б’є дзвін”. Вона завершилася перемогою франкістів й утворенням диктатури генерала Ф. Франко.

Наприкінці 1937 р. Гітлер приступив до реалізації плану експансії під демагогічним гаслом об’єднання німців в єдиній державі. Першим її актом стало приєднання (“аншлюс”) Австрії до Німеччини у березні 1938 р. Наступною жертвою виявилася Чехословаччина. Спочатку Гітлер добився від західних країн згоди на окупацію Судетської області, де німці становили до 50 % населення. Згода Заходу була одержана на конференції лідерів Німеччини, Італії, Франції та Великобританії у *Мюнхені* 29-30 вересня 1938 р. (“мюнхенська змова”). Навесні 1939 р. розчленована Чехословаччина перестала існувати. На її руїнах виникла підпорядкована гітлерівцям Словацька держава Й. Тісо. У поділ Чехословаччини взяли участь Угорщина та Польща. Далі настала черга Польщі, перед якою Гітлер поставив дилему: підпорядкуватися Німеччині або воювати. Ситуація занепокоїла керівників Англії та Франції, які дали гарантії підтримки Польщі, Греції та Румунії. За таких умов Гітлер був змушений шукати способів уникнути війни на два фронти. Він вирішив піти на тимчасове зближення з радянським диктатором Й. Сталіним. Більшовицький вождь мав задум перехитрувати всіх і зіткнути Німеччину із західними країнами, щоб вступити в європейську війну на її завершальному етапі й нав’язати свою волю континенту. 23 серпня 1939 р. у Москві було підписано Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною строком на 10 років (*пакт Ріббентропа-Молотова*). У таємному протоколі до договору сторони домовилися про розмежування сфер впливу в Європі. Фактично це був поділ Європи, згідно з яким за СРСР залишалися всі території на схід від р. Вісли. На карті континенту не залишилося місця для Польщі. Договір розв’язав руки Гітлеру й дозволив приступити до реалізації *Білого плану*, який передбачав агресію проти Польщі. 1 вересня 1939 р. почалася II світова війна.

Формування кордонів і устрою Польщі в 1918 – 1921 рр.

Перші декрети. 16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський скерував до всіх держав і урядів відозву про утворення незалежної Польської держави, що “охоплює усі землі об’єднаної Польщі”. 18 листопада він призначив прем’єром соціаліста *Є. Морачевського* і затвердив уряд, до якого увійшли соціалісти, людовці та безпартійні. Ендеки відмовилися взяти участь у “лівому” уряді. 22 листопада уряд видав декрет про вищі органи влади. Він проголошував Польську Республіку, в якій до скликання Законодавчого сейму уся повнота влади належала *Тимчасовому Начальнику Держави*, який давав розпорядження уряду. Ним був сам Ю. Пілсудський. 21 листопада уряд оголосив Маніфест до народу, в якому підкреслювався народний характер влади і проголошувалося проведення соціальних реформ, які повинен був затвердити Законодавчий сейм.

Уряд видав низку декретів, які повинні були довести його зв’язки з народом. Було запроваджено 8-годинний робочий день, демократичні свободи слова, друку, зборів, заборонено працю в неділю і свята, визнано право страйку, створено соціальні інспекції та соціальне страхування на час хвороби. 28 листопада вийшов декрет про порядок виборів до Законодавчого сейму, які були призначені на 26 січня 1919 р. Вибори проголошувалися загальними, безпосередніми, таємними, рівними і пропорційними. Право голосу отримали всі громадяни Польщі, які досягли 21 року. Оголошуючи “соціалістичну програму”, уряд відмовився від революційних методів. Однак його діяльність викликала невдоволення правих сил, передусім ендеків. Вони організували 17 листопада у Варшаві багатотисячну демонстрацію проти “лівого” уряду, здійснювали напади на урядові приміщення. КНП блокував визнання уряду *Є. Морачевського* західними країнами. Ситуація була складною. Під контролем Варшави спочатку перебу-

вали тільки терени Королівства Польського. Наприкінці грудня 1918 р. йому підпорядкувалася ПКЛ, в той час як у Східній Галичині тривала польсько-українська війна. З лівого флангу атакувала уряд новостворена *Комуністична робітничка партія Польщі* (КРПП, виникла в грудні 1918 р. після об'єднання СДКПіЛ та ППС-лівиці). У ніч з 4 на 5 січня 1919 р. група офіцерів, близьких до ендеків (М. Янушайтіс, Є. Сапега та ін.), зробила спробу вчинити державний переворот, заарештувавши прем'єра Є. Морачевського та членів його уряду. Однак далі цього не пішло, змовники були затримані і незабаром звільнені. Але Ю. Пілсудський скористався цим приводом і 16 січня 1919 р. призначив нового прем'єра – *І. Падеревського*, який перед тим прибув до Варшави. КНП було доручено представляти Польщу в Парижі. Це була поступка на користь ендеків, яка могла припинити міжпартійне протистояння.

26 січня 1919 р. відбулися **вибори до Законодавчого сейму**. Вони пройшли тільки на терені Королівства і Західної Галичини. У них взяли участь до 80 % виборців, які віддали перевагу ендекам, що виступали під назвою *Народно-національний союз* (Зв'язок людово-народови, ЗЛН); вони здобули 36 % місць; за ними йшли ПСЛ “Визволене” – 15 %, ПСЛ “П'яст” – 12 %, ППС – 9 %. До складу Законодавчого сейму згодом були кооптовані послы від Великопольщі, Східної Галичини (28 послів до австрійського парламенту) і Цешинської Сілезії. Сейм зібрався 10 лютого 1919 р., а через десять днів схвалив т.зв. *Малу Конституцію* або Закон про вищі органи влади Польщі. Згідно з ним уся повнота влади перейшла до сейму. Начальник Держави обирався сеймом і представляв її в зовнішніх відносинах, виконував рішення сейму і призначав уряд у порозумінні з сеймом. Обов'язки Начальника Держави були покладені на Ю. Пілсудського. Його постанови вважалися недійсними без підпису відповідного міністра. На чолі уряду залишився І. Падеревський. Схвалення Малої Конституції відкрило шлях до міжнародного визнання Польщі.

Рис. 56. Привітання прем'єра і композитора І. Падеревського у Варшаві на початку січня 1919 р.

У липні 1919 р. сейм окреслив засади **земельної реформи**. Вона передбачала примусовий викуп земель, які перевищували 180 га (400 га в Галичині та Пруссії), і наступну їх парцеляцію для створення нових селянських господарств. Закон про засади земельної реформи викликав сильний опір правих партій і був прийнятий лише з перевагою в один голос. У пресі розгорнулась гостра його критика. Неоднозначну реакцію викликали соціальні декрети уряду Є. Морачевського.

Склад Законодавчого сейму, до якого входили 432 послы, відбивав політичну й соціальну диференціацію суспільства. На його правому крилі провідні позиції посідав ендецький ЗЛН і його чільні представники – С. Гломбінський, Станіслав і Владислав Грабські, В. Корфанти. Правіше від них були представники Національно-християнської народної партії (НХСЛ), яка об'єднувала переважно великих землевласників і наголошувала на потребі піднесення ролі церкви, непорушності земельної власності. До центру належали послы ПСЛ “П'яст” і ряду консервативно-ліберальних партій та організацій. Лівиця була представлена депутатами ППС, ПСЛ “Визволене”, ПСЛ-лівиці. Комуністів у сеймі не було, а діяльність КРПП була поставлена поза законом. У

результаті перегрупування депутатів під час політичної боротьби право-центристські сили поступово здобули переваги (на середину 1919 р. 69 % депутатів). Кожна з партій представляла певні соціальні групи населення. Значення мало також походження послів – з Галичини, Пруссії чи королівства. За політичними партіями часто стояли ще й приховані структури масонського типу, як от: Ліга народова, Конвент А.

Становище населення. Уряд, спираючися на патріотичний запал більшості громади, швидко розбудував адміністративний апарат на контрольованих теренах. Гірше було з матеріальною ситуацією населення. Один з сучасників писав тоді: “Справи йдуть зле. Бракує всього. Видали декрет проти лихварства і спекуляції продуктами. Потішно, що є такі, які вірять в його дієвість”. Розквітла спекуляція і махінації. Щоб зменшити напругу, власті зберегли карткову систему; на селі збиралися т.зв. контингенти (обов’язкові поставки), а вільний продаж борошна було заборонено. Тяжкий матеріальний стан населення міст часто був причиною страйків і демонстрацій. На підприємствах робітники вдавалися до захоплення адміністрації й реквізиції запасів продовольства. Представник профспілки гірників писав: “Усі робітники гірництва були обдерті і обкладені боргами, 60 % їх не мали навіть сорочки”. Ціни на товари першої необхідності зросли в 11 разів порівняно з 1914 р. Середньої зарплати працівника не вистачало на прогодування родини. На 1 лютого 1919 р. було зареєстровано понад 200 тис. безробітних. Тяжке матеріальне становище населення створювало ґрунт для поширення радикальних гасел через ради робітничих депутатів. Органи влади прагнули обмежити і припинити їхню діяльність. У липні 1919 р. ради організували робітничі демонстрації у Варшаві і Домброві, які завершилися кривавими сутичками з поліцією. ППС відкликала своїх членів з рад, а їх діяльність була заборонена. Функції захисту соціальних прав робітників перейшли до профспілок. З цим не погоджувалася КРПП, яка провокувала робітників до страйків і демонстрацій.

Керівники держави від самого початку багато уваги приділяли **розбудові війська**, оскільки тривала війна в Галичині, непевна ситуація склалася по всьому периметру кордонів королівства. 80 % скромного бюджету молодій державі поглинало військо, яке швидко зросло з 30 до 200 тис. осіб. До нього було скеровано тисячі добровольців, легіоністів, членів ПОВ, солдатів польських корпусів у Росії. У квітні 1919 р. розпочалося повернення на батьківщину добре озброєних і навчених вояків “блакитної армії” Ю. Галлера, яка налічувала понад 80 тис. вояків. У серпні 1920 р. Військо Польське досягло 600 тис. осіб. Військова потуга була потрібна Ю. Пілсудському і правлячим колам для реалізації ідеї “об’єднання польських земель”, під якими найчастіше розуміли терени колишньої Речі Посполитої.

Питання кордонів новоствореної держави залишалося відкритим. У листопаді 1918 р. польським військовим формуванням при допомозі з Кракова вдалось окупувати Перемишль і Львів, витіснити *Українську Галицьку Армію* (УГА) й уряд ЗУНР на схід. Війна з українцями за Львів увійшла до польської національної традиції як символ патріотизму і посвяти, зокрема юнаків і молоді (“львівські орлята”), які добровільно брали участь у вуличних боях. Війна в Східній Галичині тривала. На західних теренах німці не збиралися залишати земель Великопольщі, Помор’я, Сілезії. Поляки у Познані вирішили не чекати рішень мирової конференції в Парижі і в грудні 1918 р. розпочали створення загонів самооборони. 26 грудня по дорозі до Варшави у Познані зупинився член КНП І. Падеревський. Його поява викликала патріотичне піднесення у поляків, які влаштували багатотисячний мітинг. На наступний день німці провели контрманіфестацію, під час якої виникли сутички з поляками. Вони переросли у збройне повстання, в ході якого була усунута німецька адміністрація. У ряді міст і населених пунктів Познанщини розгорілися справжні бої (Іновроцлав, Накле та ін.). Стихійно організу-

валося військо під командуванням майора С. Тачака. 8 січня 1919 р. *Головна народна рада* (НРЛ) оголосила про перебрання влади до своїх рук; на її чолі стали В. Карфанти, В. Сейда, С. Адамський; збройними силами керував ген. Ю. Довбур-Мусницький. Однак німці організували свої збройні сили і в середині січня перейшли в наступ. У критичній для поляків ситуації в справу втрутилася Франція, яка наполягла на припиненні воєнних дій і передачі питання на розгляд Паризької мирової конференції. Великопольща залишилася під управлінням НРЛ.

Гостра ситуація склалася на півдні у Цешинській Сілезії. 23 січня 1919 р. чеські війська, порушивши попередню угоду, захопили терен усього колишнього Цешинського Князівства по р. Віслу. За посередництва західних держав 3 лютого в Парижі було підписано угоду, за якою була окреслена демаркаційна лінія розмежування сторін на момент припинення воєнних дій. Подальшу долю терену повинен був вирішити плебісцит під контролем союзних держав. Згодом Рада Послів союзних держав відмовилася від плебісциту, призначеного на літо 1920 р., і з допомогою арбітражу провела поділ території Цешинської Сілезії між Польщею і Чехословаччиною: Польщі відійшла 1 тис. кв.км і 143 тис. мешканців, більша ж частина терену з промисловістю залишилася Чехословаччині.

На східному напрямку евакуація німецьких військ з України, Білорусі та Литви призвела до зіткнення поляків з більшовиками. У січні-лютому 1919 р. більшовики витіснили білоруський та литовський національні уряди й утворили на залишених німцями теренах *Литовсько-Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку*. На цих теренах репресії й терор впали насамперед на польських власників. Ю. Пілсудський мав свої плани на Сході: він прагнув створити між Росією та Польщею смугу незалежних національних держав, пов'язаних з Польщею федеративними зв'язками. Ця смуга повинна була гарантувати безпеку Польщі з боку Росії. Серед цих держав мали бути Литва, Білорусь, Україна. Водночас перешкодою для реалізації концепції східної політики Ю. Пілсудського, яка отримала назву *федералістської*, стала проблема розмежування територій. У всіх цих землях поляки становили значну частку населення і компактно заселяли такі території, як Віленщина, Гродненщина, Східна Галичина, хоча серед населення тут переважали литовці, білоруси й українці. Ю. Пілсудський, який сам походив з Віленщини, як і більшість поляків, не уявляв об'єднаної Польщі без т.зв. “кресів” і планував приєднати їх з допомогою силових методів. Іншої точки зору на східні кордони Польщі дотримувались ендеки. Їхня концепція східної політики, яка отримала назву *інкорпораційної*, передбачала безумовне включення до складу Польщі більшої частини території Литви, Білорусі, України (майже до Дніпра) на підставі кордонів Речі Посполитої 1772 р. На підтримку таких претензій ендеки твердили, що хоча поляки складають на цих теренах 15-25 % населення, але “представляють єдину інтелектуальну й економічну силу краю”.

У лютому 1919 р. польські війська під командуванням генерала С. Шептицького розпочали контрнаступ проти Червоної Армії і незабаром опанували Пінськ, Мінськ і Вільно. 22 квітня Ю. Пілсудський оголосив відозову “До мешканців колишнього Великого князівства Литовського”, в якій обіцяв не втручатись у внутрішні справи, але заохочував до тісного співробітництва з Польщею.

На Паризькій конференції. 18 січня 1919 р. в Парижі відкрилася мирова конференція, на якій Польща була представлена двома делегатами: Р. Дмовським та І. Падеревським. КНП провів велику підготовчу роботу і представив численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, котрі забезпечували наукову й пропагандистську підтримку польських територіальних пропозицій. 29 січня 1919 р. Верховна

Рада конференції зайнялася справами Польщі. З кількогадинною промовою виступив Р. Дмовський. Посилаючися на традицію Речі Посполитої, він вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся і Поділля в Україні. Конференція передала польські пропозиції до спеціальної територіальної комісії, яку очолив французький дипломат *Жюль Камбон*. Польська делегація представила в комісію величезну кількість матеріалів. Проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр *Д. Ллойд Джордж*, який поставив під сумнів право на включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення. Після тривалих і драматичних дискусій в комісіях 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський договір з Німеччиною. За ним до Польщі відходили Східне Помор'я без Гданська, майже вся Великопольща. Натомість у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах передбачалося провести плебісцит. Гданськ проголошено "вільним містом" під контролем комісара Ліги Націй. Терен, який відійшов до Польщі за Версальським договором, становив понад 45 тис. кв.км з населенням 3 млн осіб, з яких 61,5 % поляків. Одночасно Польща зобов'язалася виконувати Договір про права національних меншин.

Після підписання Версальського договору польський уряд розпочав переговори з познанською НРЛ про приєднання до Польщі. У серпні 1919 р. Законодавчий сейм ухвалив рішення про запровадження тимчасової польської адміністрації у Великопольщі. Для поступової інтеграції теренів колишньої Пруссії з Польщею було створене спеціальне *Міністерство Пруської Дільниці*. На Східному Помор'ї польська адміністрація встановлювалася в міру виведення німецьких військ. 10 лютого 1920 р. ген. *Ю. Галлер* провів на Балтійському морі символічну церемонію "заручення Польщі з Балтикою", кинувши у хвилі перстень з польським орлом.

Справами **східного кордону Польщі** на конференції займалася спеціальна *Польська комісія* під головуванням прихильного полякам *Ж. Камбона*. Справа ускладнювалася неясністю ситуації в Росії. Лідери держав Антанти, сподіваючися на усунення влади більшовиків, підтримували антибільшовицький "білий" рух. Вони відкладали справу східного кордону Польщі до стабілізації обстановки в Росії. Окрім того, польсько-українська війна схилила їх до думки про поділ Галичини; вони не довіряли уряду Української Народної Республіки, вважаючи Україну складовою частиною Росії.

Литовські представники, які прибули до Парижа, звинувачували Польщу в імперіалістичній політиці, захопленні Вільна. 26 липня 1919 р. Верховна Рада конференції ухвалила лінію розмежування між Польщею і Литвою (т.зв. "лінію Фоша"), яка залишала Вільно за Польщею. Литовці не змирилися з цим фактом і готувалися до збройної боротьби. Ідея федерації була остаточно похована.

Не менш складною була **ситуація в Галичині і на Волині**. Наприкінці лютого 1919 р. Паризька конференція спрямувала до Галичини військову місію на чолі з французьким генералом *С. Бертельмі*, який поставив перед обома воюючими сторонами вимогу негайно укласти перемир'я і запропонував демаркаційну лінію, за якою третина Східної Галичини зі Львовом і Бориславом залишалася за Польщею. Уряд ЗУНР не прийняв цієї пропозиції і подав скаргу до конференції. Нова військова місія під головуванням бурського генерала *Ф. Боти* запропонувала нову, більш прийнятну для українців демаркаційну лінію, на яку уряд ЗУНР згодився. Проте польський уряд лише відтягував час для підготовки нового наступу в Галичині. У квітні 1919 р. на галицький фронт було скеровано частини "блакитної армії" *Ю. Галлера*. У травні поляки розпочали наступ, який завершився витісненням УГА за р. Збруч, де вона об'єдналася з частинами армії Директорії УНР. Остання під керівництвом Головного Отамана *Симона Петлюри*

(1879-1926) вела драматичну боротьбу на три fronti: проти більшовиків, “білої” армії ген. О. Денікіна і поляків. 1 вересня 1919 р. С. Петлюра підписав перемир’я з поляками на Волині, яке передбачало співробітництво в боротьбі проти Червоної Армії.

25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької конференції ухвалила рішення передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії й проведення плебісциту. 21 листопада 1919 р. Верховна Рада затвердила *Статут для Східної Галичини*. Вона оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління нею впродовж 25 років за умови запровадження автономії з окремим сеймом, судівництвом, військом. 2 грудня Верховна Рада прийняла ще одне рішення, яке встановлювало кордон етнічного розмежування між поляками, українцями та білорусами. Він проходив по лінії Буг-Пінськ-Німан. Пізніше її назвали *лінією Керзона* (Д. Керзон, міністр закордонних справ Великобританії). Ухвала забороняла полякам творити адміністрацію на схід від цієї лінії. Польський уряд виступив з протестом, у засобах масової інформації розгорнулася кампанія засудження цього рішення. Польські керівники проігнорували його.

Восени 1919 р. бойові дії на сході завмерли. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків з Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ з армією “білих”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім реалізувати свою концепцію східної політики. У січні 1920 р. Польща взяла участь у конференції прибалтійських країн. Однак досягти угоди про зміцнення зв’язків і співробітництва не вдалося. У розпорядженні Ю. Пілсудського залишався єдиний можливий союзник – Директорія УНР, армія якої зазнала поразки від більшовиків. С. Петлюра, перебуваючи у безвихідній ситуації на території Польщі, міг розраховувати тільки на польського союзника. 3 травня 1919 р. точилися таємні переговори з представниками УНР щодо умов **польсько-українського союзу**. Каменем спотикання були справи Східної Галичини і польської власності в Україні. Делегація УНР, очолювана *А. Лівчицьким*, восени 1919 р. взяла участь у тривалих переговорах з польськими дипломатами у Варшаві. “Політичне та військове положення України тепер остільки трудне, – зазначав на нараді Української Дипломатичної Місії її керівник, – що підписання такої Декларації (з польським урядом – *Л.З.*) являється єдиним порятунком”. Українська делегація погодилася з втратою Галичини і Західної Волині та забезпеченням польської власності в Україні. Після цього відкрився шлях до союзу двох далеко не рівноправних партнерів. Умови співпраці диктувала польська сторона. За її наполяганням до українського уряду були введені два міністри-поляки: *Генрик Юзевський* (міністр внутрішніх справ) і *Станіслав Стемповський* (рільництва). Поляки надали матеріальну допомогу уряду та армії УНР.

Переговори між представниками УНР і Польщі тривали до середини квітня 1920 р. Вони проходили в обстановці таємності, тому що Ю. Пілсудський не хотів наражатися на критику ендеків. Після тяжких переговорів, які відбувалися під тиском польської сторони (коли С. Петлюра не погодився на польські умови, то його разом з міністрами заарештували й протримали 24 години), 22 квітня 1920 р. було підписано *Договір між Польщею і Україною (договір Пілсудський-Петлюра)*. У ньому Польща визнавала Україну незалежною державою і зобов’язувалася надати уряду УНР матеріальну та військову допомогу. За Польщею залишалися Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся. 24 квітня була підписана *Військова конвенція*, яка передбачала спільні дії армій Польщі та УНР проти більшовиків під загальним польським командуванням, надавала польській армії та адміністрації значні права розпоряджатися майном і матеріальними цінностями на території України. Польща зобов’язувалася забезпечити українських вояків необхідною зброєю і спорядженням і

згодом передати владу на звільнених теренах українцям. Договір і конвенція викликали гостру критику з боку ендеків, спричинили розрив у стосунках галицьких і наддніпрянських українців.

Ю. Пілсудський форсував підписання Договору з Директорією УНР, тому що завершував підготовку сил для наступу проти більшовиків. Радянська Росія неодноразово виступала з пропозиціями укласти мир на основі лінії фронту на теренах Білорусі та України. Напередодні вирішальних подій 19 березня 1920 р. Ю. Пілсудський прийняв нове військове звання Першого Маршала Польщі.

25 квітня 1920 р. польські та українські війська перейшли в наступ на Україні. У поході брали участь дві українські дивізії. 7 травня союзні війська без боїв увійшли в Київ, Червона Армія поспіхом відступила. Ю. Пілсудського, який командував військами, з тріумфом вітали у Варшаві, порівнюючи його чин з походами Болеслава Хороброго і Яна Собеського. Однак в Україні союзні армії зустріли без ентузіазму; українські дивізії не вдалося поповнити. Поляки поводитися в Україні як господарі, вимагаючи матеріальної компенсації за надану допомогу.

Рис.57. Генерал Е. Ридз-Смігли приймає парад польських військ в Києві (травень 1920 р.)

Між тим, більшовики сконцентрували великі сили і на початку червня розпочали контрнаступ у Білорусі, а згодом в Україні. 5 червня Червона Армія прорвала фронт і почала наступ на захід, змусивши поляків залишити терени України та Білорусі. На початку серпня польські та українські війська з тяжкими боями відступили на територію Польщі. Виникла загроза захоплення Варшави Червоною Армією. 23 червня подав у відставку уряд ендека Л. Скульського, а замість нього було сформовано коаліційний уряд *Владислава Грабського* (1874-1938). За його ініціативою сейм утворив *Раду Захисту Держави* (Раду оборони панства, РОП), на яку поклав обов'язок мобілізації сил для порятунку незалежності. До РОП увійшли Начальник Держави, маршалок сейму, 10 послів, прем'єр, 3 міністри і 3 військових. Були вжиті термінові заходи для відсічі Червоній Армії, розгорнута хвиля патріотичної пропаганди, яка закликала рятувати здобуту незалежність і християнську цивілізацію. Було проведено мобілізацію і запис добровольців до війська, що дозволило залучити понад 100 тис. осіб, а також збір пожертвуваль на зміцнення оборони. Небезпека консолідувала політичні партії та більшість населення. 15 липня сейм ухвалив закон про виконання земельної реформи, згідно із законом від 10 липня 1919 р.

РОП звернулася по допомогу до лідерів західних країн, які у липні 1920 р. зібралися на міжнародну конференцію в бельгійському курорті *Спа*. Сюди прибув прем'єр В. Грабський. Учасники конференції поставили перед Польщею умови: укласти перемир'я, відвести війська на "лінію Керзона", виконати вимоги Паризької конференції щодо польсько-литовського і польсько-чехословацького кордону, Східної Галичини. Польський прем'єр прийняв всі умови, але після повернення до Варшави був змушений подати у відставку. Новий уряд "національного порятунку" очолив лідер ПСЛ "Пяст" В. Вітос, а в його складі переважали соціалісти та людовці. За пропозицією польської сторони 17 серпня відбулися польсько-радянські переговори в Мінську. Радянські

представники запропонували кордон по “лінії Керзона”, скорочення польського війська до 50 тис. вояків упродовж одного місяця, припинення виробництва зброї тощо. Такі умови робили Польщу легкою здобиччю більшовиків. Переговори зірвались, але поляки виграли час для поповнення й перегрупування сил.

На окупованих теренах у Білостоку більшовики 30 липня утворили *Польський тимчасовий революційний комітет* (Польревком), до якого ввійшли поляки-члени РКП(б) – Ф. Дзержинський, Ф. Кон, Ю. Мархлевський, Ю. Уншліхт. Він повинен був стати радянським урядом Польщі. У зверненні до польського народу комітет обіцяв провести націоналізацію промисловості і поміщицьких земель, передати владу революційним комітетам. Подібний комітет – *Галицький революційний комітет* – був створений українськими комуністами на теренах Галичини (Підволочиськ, Тернопіль). Але обидва комітети не здобули підтримки населення і з відступом Червоної Армії припинили існування.

На початку серпня частини Червоної Армії підійшли до Варшави; всі зарубіжні посольства виїхали з столиці. На той час командування польської армії розробило детальний план контрнаступу. У його підготовці брали участь Ю. Пілсудський, начальник Генерального штабу *Тадеуш Розвадовський* (1866-1928), а також французький генерал *Максим Вейган* (1867-1965), який у липні прибув до Варшави як радник. План передбачав концентрацію військ у районі р. Вепж і наступний потужний удар на стик двох фронтів Червоної Армії. 12-15 серпня відбулася вирішальна **битва під Варшавою**. У кровопролитних оборонних боях за Радзимін, Зельонку і Оссув поляки знекровили противника, а 16 серпня розпочали несподіваний наступ з району р. Вепж. У цей період 6-та стрілецька дивізія УНР під командуванням М. Безручка впродовж 10 днів відбивала атаки І-ї кінної армії Будьонного під Замостям. Більшовицькі сили змушені були швидко відступити. На початку вересня 1920 р. польські війська розпочали новий наступ у напрямі на р. Німан і оволоділи Гродно, Лідою, Пінськом. Фронт стабілізувався на лінії рік Двіни, Случі, Збруча. Польське суспільство зітхнуло з polegшенням, органи масової інформації з легкої руки ендеків почали говорити про “цуд над Віслом” (“диво над Віслою”), приписуючи порятунок Польщі провидінню.

Переслідуючи радянські війська, поляки ввійшли **на литовські землі**. Ю. Пілсудський дав наказ ген. Л. Желіговському під виглядом “бунту” захопити Вільно і провести там заплановані задалегідь акції. У жовтні 1920 р. т.зв. польсько-литовська дивізія під командуванням Л. Желіговського ввійшла у Вільно. Тут була створена *Урядова комісія*, яка проголосила створення Серединної Литви і проведення плебісциту на терені Віленщини й Сувальщини. У 1922 р. тут відбулися вибори до Віленського сейму, в яких взяло участь 64 % населення (литовці й білоруси оголосили бойкот). Сейм ухвалив приєднати Серединну Литву до Польщі. Литва не визнала захоплення Віленщини й вимагала повернення цих земель. У квітні 1922 р. Ю. Пілсудський здійснив урочистий акт об’єднання Серединної Литви з Польщею. Литовський уряд у Каунасі оголосив стан війни з Польщею, який тривав до 1938 р.

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. Переговори, які розпочались у Мінську, у вересні були перенесені до Риги. 12 жовтня тут було підписано перемир’я. Через п’ять місяців, 18 березня 1921 р., в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білоруссю. Всі територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишилися західнобілоруські землі по ріки Двіна і Березина та українські по ріки Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь. Обидві сторони зобов’язувалися створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин. Росія зобов’язувалась сплатити Польщі 30 млн. карбованців за участь у господарському

житті царської Росії і повернути культурні цінності, вивезені з польських земель. **Ризький договір** був вигідний Польщі. Він означав збереження незалежності, піднесення гідності нації. Поразка більшовиків поклала край планам експорту комунізму до Західної Європи. Разом з тим, Ризький договір закріплював за Польщею великі терени з непольським населенням, означав невдачу федералістської концепції Ю. Пілсудського і перемогу інкорпораційної моделі ендеків.

Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину і Волинь. Українці Галичини заперечували польські претензії; уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем, перебуваючи у Відні, домагався скасування прав Польщі на тимчасове управління Галичиною і Волинню. Він відстоював ідею створення буферної Галицької Республіки; але вона не знаходила розуміння у лідерів західних держав. Усередині краю зберігався напружений стан, тривали акти саботажу і диверсій українського населення проти польської адміністрації. Щоб переконати міжнародну громадськість у добрих намірах, польський сейм влітку 1922 р. ухвалив рішення про запровадження воєводського самоврядування в східногалицьких воєводствах і в цілій Польщі, а також утворення українського університету. Ці ухвали так і не були реалізовані. Попри це 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, тим самим, з приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусії і Віленщини до Польської держави.

Війна на Сході відволікала увагу поляків від **проблем західних і південних кордонів**. Згідно з Версальським договором на терені Верхньої Сілезії передбачалося проведення плебісциту. Це рішення викликало незадоволення поляків. У серпні 1919 р. у відповідь на німецькі провокації загони ПОВ підняли тут повстання (*Перше сілезьке повстання*). Розгорнулися напружені бої з німецькими загонами. Однак сили були нерівні і повстанці змушені були відступити: 22 тис. осіб перейшли через кордон Польщі. Восени 1919 р. у Верхній Сілезії пройшли вибори до місцевих органів самоврядування. Поляки обрали 60 % членів їх складу. У січні 1920 р. до Верхньої Сілезії прибула *Міжсоюзницька комісія* на чолі з французьким генералом Ля Роном для проведення плебісциту, а з нею загони англійських, французьких та італійських військ дотримання порядку. Польська та німецька сторони повели підготовку для проведення плебісциту; були створені спеціальні комітети і комісії, у Варшаві – Центральний плебісцитний комітет, а у Битомі – Польський плебісцитний комісаріат на чолі з В. Карфанти. У підготовці брало участь Міністерство внутрішніх справ Польщі, яке координувало діяльність структур ПОВ у Верхній Сілезії. Німці також створили таємну військову організацію, у розпорядженні якої були загони бойовиків. Під час святкування річниці польської Конституції 1791 р. в травні 1920 р. німецькі загони вчинили напади на польські осередки в Ополю, Битомі, Вроцлаві. Напруження у стосунках поляків і німців зростало. Під час найбільш драматичних боїв з Червоною Армією під Варшавою влітку 1920 р. німецькі націоналісти використали рух солідарності сілезьких робітників з Росією для усунення впливів поляків. Мали місце напади на поляків і польські осередки в Катовіцах та інших містах. У відповідь на це розпочалося *Друге сілезьке повстання*, яким керувала ПОВ. Повстанці опанували кілька повітів, усунули звідти німецьку адміністрацію. На вимогу Міжсоюзницької комісії повстання було припинено і підписано угоду про створення спільної польсько-німецької плебісцитної поліції.

Напередодні плебісциту поляки та німці посилили організацію своїх таборів. У грудні 1920 р. поляки створили нову таємну воєнізовану організацію – Керівництво захисту плебісциту, до якої залучили польських військових. 20 березня 1921 р. відбувся плебісцит, в якому взяли участь 1,2 млн. осіб, в тому числі близько 200 тис. німців, які

народились у Сілезії, а потім виїхали до Німеччини. За приєднання до Польщі голосували 479 тис. (40 %), до Німеччини – понад 700 тис. Після оголошення результатів Німеччина виступила з вимогою приєднання всієї Верхньої Сілезії, польські представники – за поділ терену на дві частини (“лінія Корфанти”). Міжсоюзницька комісія вагалася. Поляки готувалися до воєнних дій. Було вирішено 3 травня 1921 р. розпочати повстання. У ніч на 3 травня вибухнуло *Третє сілезьке повстання*. Спеціальні загони захопили важливі центри в Катовіцах, Гожуві, Битомі та інших містах. Був опублікований *Маніфест до сілезького народу*, в якому проголошувалася влада *Вищої Цивільної Адміністрації*, очолюваної диктатором В. Корфанти. Незабаром розгорнулися запеклі польсько-німецькі бої в багатьох місцевостях. Міжсоюзницька комісія вжила заходів для припинення конфлікту. 25 червня було підписане перемир’я, згідно з яким польські та німецькі загони повинні були залишити територію. 12 жовтня 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила остаточне рішення про поділ території Верхньої Сілезії. До Польщі перейшли шість повітів (29 % території) з 996 тис. населення (46 %). У польській частині Сілезії близько 250 тис. німців, німецькій – 530 тис. поляків. На польській дільниці розміщалися більша частка верхньосілезької промисловості, яка давала 73 % загально-польського вугілля, 79 % залізної руди, 77 % сталі, 88 % цинку, 99 % олова (на 1923 р.). 15 червня 1922 р. Польща і Німеччина підписали в *Женеві* конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Згідно з нею у польській частині впродовж 15 років зберігалася німецьке законодавство, забезпечувалися права німецької меншини. Продовжував діяти окремих Сілезький сейм.

Справа державної приналежності **Вармії та Мазур** також вирішувалася шляхом плебісциту. Для його проведення до Ольштина й Квідзина були скеровані дві союзницькі комісії. Як і у Верхній Сілезії, тут залишалася німецька адміністрація та поліція. На відміну від Сілезії, польський уряд менше цікавився справами цього регіону. Населення повинно було вибрати між Польщею і відокремленою від Німеччини Східною Пруссією. Плебісцит відбувся 11 липня 1920 р., коли Червона Армія доходила до Варшави і, здавалося, дні Польської держави полічені. Польське населення висловилося за залишення у “спокійніший” Пруссії: 460 тис. проголосували за неї і лише 16 тис. – за Польщу. У підсумку до Польщі перейшли лише п’ять гмін з усього терену Вармії та Мазур, а Східна Пруссія залишилась у складі Німеччини.

Таким чином, завершилося формування території Польської держави, яке відбувалося за умов складних взаємин між провідними європейськими країнами, піднесення соціальних і національних рухів. Незважаючи на відмінне бачення майбутньої Польщі представниками різних польських політичних таборів, національно-державна ідея у підсумку стала об’єднавчим чинником. Водночас у діяльності перших керівників Польщі проявилася великодержавна традиція, що тягнулася від часів шляхетської Речі Посполитої і передбачала включення до її складу територій з переважанням непольського населення. Можна наважитися твердити, що через цю традицію Польща змушена була пройти такий тернистий шлях випробовувань у 1918-1920 рр. Війни та конфлікти цього періоду коштували полякам 250 тис. вбитих і сотні тисяч поранених й скалічених.

Конституція 1921 р. Після усунення небезпеки для Польщі з боку більшовицької Росії політична єдність різних таборів стала сумнівною. Кожне політичне угруповання керувалося власними цілями. На порядку денному стояло питання схвалення основного закону держави. Робота над конституцією розпочалася ще 1919 р. Законодавчий сейм у лютому 1919 р. затвердив Конституційну комісію на чолі з В. Сейдою, в складі якої переважали лютдовці та соціалісти. Члени комісії неодноразово змінювалися, тривали запеклі дискусії щодо окремих положень. 3 літа 1920 р. розпочалось обговорення

проекту в сеймі, яке переривалося через сутички між лівими та правими депутатами. 17 березня 1921 р. текст Конституції був схвалений більшістю депутатів Законодавчого сейму (проти голосували соціалісти, частина людовців і представників єврейських організацій).

Конституція складалася з 126 статей і визначала Польщу як республіку (Жечпосполиту), в якій влада належить народу. Законодавча влада надавалася двопалатному парламенту (Національним зборам), який складався з *сенату* (верхня палата) і *сейму* (нижня палата). Депутати обиралися загальним, рівним, прямим, безпосереднім, таємним, пропорційним голосуванням на строк п'ять років. Пасивне право надавалось усім громадянам, які досягли 21 року (сенату – 30 років), активне – 25 років (сенату – 40 років). Парламент мав право контролю виконавчої влади, йому підпорядковувалася *Вища Палата (ізва) Контролю Держави*. Виконавча влада належала президенту та уряду. *Президент* обирався Національними зборами строком на сім років, не мав права законодавчої ініціативи, а всі його документи вимагали підпису прем'єра й відповідного міністра. Його функції зводилися до представницьких. *Уряд* був відповідальний перед сеймом, а його міністри могли бути відкликані за рішенням сейму. Судівництво ґрунтувалося на засадах незалежності від адміністрації. Вищою судовою інстанцією був *Вищий адміністративний трибунал*.

Конституція гарантувала всі демократичні права і свободи, право приватної і колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби і безробіття. Національні меншини отримали культурно-національні права. Римо-католицька церква визнавалася провідною серед інших рівноправних віровизнань. Назагал Конституція була прогресивним документом; взірцем для неї послужив основний закон Франції. Вона запроваджувала в Польщі демократичний парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинених країн світу. Як показали наступні події, встановлені нею засади державного устрою мали багато перешкод у роздробленому багатонаціональному суспільстві. Прийняття Конституції завершило період відродження Польської державності. Настав час переходу до мирного життя та реалізації сподівань населення.

Держава і суспільство

Відроджена Польща, яку у літературі часто називають II Річпосполита, охоплювала територію 388,6 тис. кв.км з населенням 27,2 млн. осіб; за цими показниками вона посідала шосте місце в Європі. В адміністративному відношенні вона була поділена на 17 воєводств. Територія країни складалася із земель, які попередньо належали трьом державам і відрізнялися за соціальним і національним складом, рівнем господарського розвитку, традиціями та ментальністю населення. Умовно можна виокремити чотири великі територіальні комплекси: центральний – Варшава і варшавське, лодзинське, келецьке, люблінське і білостоцьке воєводства; східний – віленське, новогрудське, поліське і волинське воєводства; південний – краківське, львівське, станіславівське і тернопільське воєводства; західний – поморське, познанське і сілезьке воєводства. Польща мала вузький вихід до Балтійського моря, затиснутий між двома німецькими територіями: Західним Помор'ям і Східною Пруссією ("Іданський коридор"), що створювало проблеми як для Польщі, так і для Німеччини. На сході лежали терени, на яких переважало литовське, білоруське та українське населення. У західній частині значний відсоток населення становили німці.

Польща була **багатонаціональною країною**, що створювало для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. З одного боку, ці кола прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з другого –

змушені були постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно заселяли цілі регіони (українці, німці, литовці). За переписом 1921 р. (з урахуванням коректив, пов'язаних з його неповнотою) у державі проживало 65 % поляків, 16 % українців, 10 % євреїв, 5 % білорусів, 4 % німців, а також 1 % росіян, чехів, литовців та інших, разом узятих. Поляки переважали у центральному регіоні, натомість з наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, Східній Галичині вони становили меншість населення: на Поліссі – 24 %, Волині – 16 %, Східній Галичині – 26 % (на 1921 р.). Польське населення переважало у великих містах – Познані (94 %), Кракові (84 %), Варшаві (72 %), Лодзі (62 %), Львові (62 %), Вільно (56 %).

У соціально-економічному відношенні новостворена держава належала до середньорозвинених європейських країн. Однак за структурою населення вона значно поступалася передовим капіталістичним країнам: 74 % населення проживало на селі і 26 % – у містах (у східному регіоні лише 13 %). У сільському господарстві було зайнято майже 64 % населення, промисловості – 17,2 %, торгівлі – 6,2 %, на транспорті та комунікації – 3,4 %, адміністрації – 3,7 %. Соціальна структура населення представлена у таблиці А.

Таблиця А. Соціальна структура населення в 1921 р. (за даними Я. Жарновського)

Соціальні групи	Чисельність	
	В млн. осіб	У відсотках
Селяни:	14,5	53,2
У т. ч.: заможні	1,8	6,6
Середняки	5,5	20,2
Малоземельні	7,2	26,4
Робітники:	7,5	27,5
У т. ч.: промислові	1,1	4,1
Сільськогосподарські	3,0	11,0
Дрібні власники і ремісники	3,0	11,0
Інтелігенція	1,4	5,1
Буржуазія	0,3	1,1
Великі землевласники	0,1	0,3
Інші	0,4	1,8
Разом	27,2	100

В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств і займали 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств і посідали 9,6 % земельних угідь. Великі земельні мастки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8 % земель. Заможні господарства і земельні мастки переважали у західній частині, у східній же поряд з великими земельними лантфундіями співіснувало подрібнене господарство. Польща була одним з провідних експортерів зерна, займала друге місце після Німеччини за вирощуванням і продажем жита (переважно у західних воєводствах).

Загалом землі, що увійшли до складу Польщі, відрізнялись контрастами у господарському відношенні. За визначенням письменника С. Жеромського, вона складалася з “трьох нерівних частинок”. *Західні і південні землі* були постачальником хліба і сільськогосподарської продукції для Західної Європи і водночас мали розвинену промисловість (Сілезія), орієнтовану на західні ринки. У *центральної частині* країни

було зосереджено текстильні та машинобудівні підприємства, які раніше працювали на російський ринок. *Східна частина* була переважно відсталим сільськогосподарським краєм з великими соціальними та національними контрастами. Не випадково цю частину держави називали “Польщею Б”, на противагу більш розвиненій “Польщі А”, кордон між якими умовно проходив по Віслі. Тож у післявоєнний час правителі Польщі зіткнулися з великою кількістю політичних, соціальних, господарських і психологічних проблем, які стали на шляху інтеграції земель і подоланні відставання від західно-європейських держав. Характеризуючи неспівмірність реальності й амбіцій окремих політиків, знайий економіст *Еугеніуш Квятковський* (1888-1974) у 1931 р. зазначав: “Всупереч, можливо, здоровим амбіціям, мусимо усвідомити собі, що сьогодні хіба що у власній уяві або у закордонних банкетних тостах ми належимо до шостої нації і шостої держави в Європі. У перспективі ми маємо можливість посісти навіть вище місце в родині вільних націй Європи, але нині, згідно з поширеними поглядами, належимо до Європи Б, до якої Європа А ставиться з неприхованими неприязню та легковажністю...”

На момент здобуття незалежності **економічна ситуація** Польщі була складною. Воєнні руйнування і негоди спричинили спад виробництва в усіх галузях. Промислова продукція у 1919 р. становила лише 30 % від рівня 1913 р. Напружені стосунки склалися в аграрному секторі. Засади земельної реформи, окреслені сеймовими законами 1919 і 1920 рр. ввели примусовий продаж землі великих власників понад встановлений максимум за ціною 50 % її ринкової вартості. Але після схвалення Конституції виявилося, що земельні закони порушують гарантоване нею право приватної власності. За зверненням великих землевласників, Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечать Конституції. Реформа не проводилась. Гострою проблемою було врегулювання фінансової системи. До 1920 р. в обігу були різні гроші – російські карбованці, польські та німецькі марки, австрійські корони. На початку цього року в обігу залишилися тільки польські марки. Однак війни і конфлікти вимагали великих коштів, які перевищували можливості бюджету. Отримані від західних країн кредити в розмірі 272 млн. доларів пішли на воєнні потреби. Виникла інфляція, яка, однак, сприяла відбудові господарського життя і розвитку підприємництва: люди не тримали грошей, витрачали їх; польські товари за кордоном за рахунок різниці валют продавалися дешевше без втрат для виробництва. На формування державних інститутів негативно впливав брак досвідчених кадрів фахівців. Загальний рівень освіти населення був невисокий: за переписом 1921 р. 31 % дорослих осіб були неписьменні.

Позиція Польщі в Європі була слабкою. За рівнем продукції на одного мешканця вона посідала одне з останніх місць на континенті. Ставлення до неї було неоднозначне. Франція та Великобританія всіляко підтримували Польщу, вважаючи її важливим чинником європейської політики на Сході, зокрема стосовно “санітарного кордону” проти більшовиків. Натомість Німеччина і СРСР негативно ставилися до Польщі, хоча й з відмінних міркувань. Керівники СРСР усвідомлювали роль Польщі як заборони проти поширення “соціалістичної революції” в Європу й намагались усіляко дестабілізувати внутрішню обстановку в ній. Німецькі правителі, маючи великі територіальні претензії до Польщі, вважали її штучним втвором, “сезонною державою”. У 1921 р. німецький генерал Г. фон Сект у меморіалі в справі зовнішньої політики Німеччини стверджував: “Існування Польщі є неможливим і не узгоджується з життєвими інтересами Німеччини. Вона повинна зникнути і зникне”. Вороже ставлення до Польщі з боку двох великих сусідів – Німеччини та СРСР – робило її становище вкрай небезпечним.

Гострою проблемою відбудованої держави було **національне питання**. На першому місці стояла **справа українців**. Польсько-українська війна залишила величезний слід у свідомості українців усіх земель, де вони становили переважну або значну частку

населення (Холмщина, Підляшшя, Волинь, Східна Галичина, Лемківщина). Але найбільш свідомим елементом українського національного руху були українці Східної Галичини. З огляду на це після окупації східногалицьких земель польська адміністрація вдалася до репресій проти діячів українського руху, ЗУНР, УГА. Близько 100 тис. осіб були ув'язнені за підозрою участі, сприянні або співчутті ЗУНР і УГА. У тяжких умовах війни тисячі українців померли від голоду і хворіб у таборах для ув'язнених та інтернованих в Домб'є, Вадовіцах, Пікуличах та ін. Польська адміністрація усунула українців з усіх урядів, заборонила вживати терміни "українець", "Галичина", запровадивши замість них "русин" і "Східна Малопольща", вжила заходів для роз'єднання та ізоляції українців різних земель. У січні 1920 р. уряд ліквідував галицький крайовий сейм, а його будинок передав Львівському університету, надавши йому ім'я Яна Казимира. Усе це болісно сприймалося українцями, принижувало їхню гідність.

Після рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р. польський уряд відмовився від виконання сеймового закону 1922 р. про воєводське самоврядування, продовжив політику стримування та обмеження прав української меншини в Польщі. В урядових інстанціях переважала точка зору ендеків про необхідність національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків. З цією метою у 1924 р. сейм ухвалив закон про освіту (*Закон Грабського*), який запровадив, замість національної, т.зв. "утраквістичну" (двомовну) школу, в якій викладання поступово переходило на польську. Якщо у 1924 р. в Східній Галичині ще було 2151 українська школа, то у 1930 р. їх залишилось 716, а кількість утраквістичних збільшилася до 1793. Конституційна вимога вживання двох мов в адміністрації та суді демонстративно ігнорувалась.

Політика польських властей викликала стихійний та організований опір українців. Він проявлявся у розвитку партизанського руху, акціях диверсій і саботажу. У 1922 р. діяли 19 партизанських загонів, було здійснено 2300 підпалів польських маєтків. У вересні 1921 р. українець Степан Федак здійснив замах на Ю. Пілсудського під час відвідин ним Львова, тяжко поранивши львівського воєводу А. Грабовського. Українська суспільність гуртувалася навколо українських політичних партій та громадських організацій, спиралася на добре розбудований кооперативний рух (у 1930 р. діяло 3146 українських кооперативів). До 1929 р. більшість українських політичних партій стояла на засадах невизнання польської державності в Східній Галичині. Після рішення Ради Послів щодо східного кордону Польщі в українському національному русі відбулося розмежування позицій, яке остаточно скристалізувалось у другій половині 20-х років. Більшість галицьких українців підтримували ліберально-демократичне *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), яке виступало за надання українцям національно-територіальної автономії в складі Польщі. Частина молоді й радикально налаштованих українських діячів підтримували нелегальну націоналістичну *Українську військову організацію* (УВО), створену 1920 р. в Празі полковником колишньої УГА Є. Коновальцем. УВО, ґрунтуючися на засадах ідеології т.зв. "інтегрального націоналізму", робила ставку на збройний шлях боротьби за створення самостійної соборної Української Держави. УВО, а пізніше створена на її основі *Організація українських націоналістів* (ОУН), зайняла непримиренні позиції щодо Польщі, організовувала диверсії й терористичні акти проти польських урядовців, розраховувала на такий розвиток міжнародних подій, який би зробив можливим у ході європейської війни створити незалежну Україну. УВО і ОУН діяли в Польщі нелегально, керуючи рухом з-за кордону. Ліве крило представляли комуністичні організації: *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ), яка входила до КРПП на правах автономної організації і діяла в річищі вказівок Комінтерну. Український національний рух створював серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Польщі.

Після підписання Ризького миру з радянськими республіками польський уряд був змушений інтернувати українських вояків союзної армії УНР і розмістити їх, а також численних цивільних емігрантів у восьми таборах для інтернованих (Вадовіце, Ланьцут, Пікулице, Александрув Куявський, Пьотркув, Ченстохова, Каліш, Щепюрна). Хоча умови перебування в таборах були тяжкими, але це дало можливість їм пережити лихоліття післявоєнних років. Польський уряд тривалий час підтримував *Державний Центр УНР* в Тарнові, очолюваний С.Петлюрою. Однак дипломатичні демарші радянських республік змусили польський уряд створити видимість його ліквідації. Замість Центру було створено *Український Центральний Комітет* і ряд інших формальних організацій, які фінансувалися урядом Польщі. З часом становище української еміграції в Польщі погіршилось, і чимало емігрантів виїхали в інші європейські країни. Частина українських військових співпрацювала з польською армією (П.Шандрук, М.Садовський), цивільні урядовці працювали в польських установах (Л.Білецький, І.Фещенко-Чопівський, І.Огієнко, В.Біднов, О.Лотоцький та ін.), діяв створений 1930 р. Український науковий інститут у Варшаві. Польський уряд категорично заборонив українським емігрантам встановлювати контакти з галицькими українцями.

Білоруси опинилися в подібній до українців ситуації. Чисельність білоруського населення досягла 1,6 млн. осіб, абсолютну більшість якого складало селянство; білоруська інтелігенція була нечисленною. Значний вплив на селянство мала *Комуністична партія Західної Білорусі* (КПЗБ), яка також входила до КРПП. Помірковані позиції займала нечисленна *Білоруська християнська демократія*. Польські власті розраховували на швидку колонізацію білоруського населення. З цієї метою вони використовували освітню політику, а також сприяли поширенню серед православного населення римо-католицького і греко-католицького віровизнань. Політики Ради Білоруської Народної Республіки та уряду В.Ластовського не визнали умов Ризького миру і, спираючися на підтримку Литви та Німеччини, у 20-х роках почали створення антипольських партизанських загонів на терені Західної Білорусі. Вони розраховували на польсько-литовський конфлікт, який уможливить повстання на захоплених Польщею теренах. Польські власті відповіли репресіями. Після 1923 р. уряд БНР переїхав до Праги, а його підпільні структури переорієнтувалися на Москву і Мінськ.

Литовці заселяли північно-східні терени держави (понад 100 тис. осіб) і також були переважно селянами. Серед них проявлялися сильні прагнення до об'єднання з Литвою, були поширені непримиренні націоналістичні настрої.

Поважну частку населення Польщі становили **євреї** – 2,8 млн. осіб. Вони заселяли переважно міста і містечка у східній частині країни. В деяких містечках люблінського, волинського і поліського воєводств вони сягали 50 % населення, яке займалося торгівлею та дрібними промислами (74 %). Серед євреїв помітною була соціальна поляризація, багата єврейська буржуазія посідала впливові позиції у фінансах, підприємництві, серед єврейської інтелігенції була значна частка лікарів, правників. Переважна більшість євреїв належала до малозаможних міщанських верств. Ставлення держави і поляків до євреїв було не найкращим, давалися взнаки антисемітські погляди, поширювані ендеками ще перед війною; певний осад залишила також нейтральна або антипольська позиція євреїв під час польсько-української війни, приналежність багатьох євреїв до лівих партій. Набули поширення сіоністська й ортодоксальна течії, які наполягали на релігійній та культурній замкненості життя єврейських громад. Польща була значущим осередком культурно-релігійного життя світового єврейства.

Німецька меншина налічувала понад 1 млн. осіб і вирізнялася згуртованістю, економічними та політичними впливами, незважаючи на те, що значна частина німців емігрувала до Німеччини. У соціальному плані серед них було багато великих землевласників, підприємців, заможних селян. У поморському воєводстві, де німці становили 18,5 % населення, 1/3 їх була великими землевласниками; у познанському воєводстві німці становили 16 % населення, з них 41 % землевласників; у сілезькому воєводстві їм належало 56 % земельної власності. Німецький капітал у польській промисловості сягав 51 % (на 1936 р.). Німці мали десятки господарських і культурно-освітніх організацій, які перебували під переважним впливом націоналістичних партій. Вони вміло використовували надані їм Конституцією та міжнародними угодами права. Серед партій правого спрямування вирізнялась *Німецька партія праці*.

Така складна ситуація вимагала від польської політичної еліти неабияких зусиль для розв'язання існуючих проблем.

У пошуках шляхів стабілізації (1921 – 1926 рр.)

Після встановлення кордонів і схвалення Конституції на перший план вийшли **проблеми внутрішнього життя**. У травні 1921 р. сейм продовжив свої повноваження до часу проведення нових виборів; на посаді Начальника Держави залишився Ю. Пілсудський. Політичні табори виступили з претензіями на проведення власних політичних програм. Найбільше амбіцій проявляли ендеки, які прагнули посісти більшість місць в уряді. Влітку 1921 р. було скасовано державний контроль за торгівлею продуктами, що призвело до зростання цін, інфляції. У відповідь на це в серпні країною прокотилися страйки і демонстрації протесту. У червні 1921 р. уряд В. Вітоса подав у відставку. Ендеки спробували сформувати свій уряд, але на перешкоді став Ю. Пілсудський. Після тривалих суперечок був створений позапарламентський уряд, який очолив ректор Варшавської Політехніки *Антоній Поніковський* (1878-1949). Головною постаттю в ньому став міністр фінансів Є. Міхальський, якого прозвали “залізною мітлою” за гострі заходи з наведення порядку в галузі скарбовості. На його вимогу сейм ухвалив кілька постанов, які обмежували державні видатки на апарат, соціальне забезпечення, запроваджували примусові податки для збільшення бюджету. Ці заходи повинні були зупинити інфляцію “традиційним” шляхом: через обмеження споживання. Антиінфляційні заходи були своєчасними, оскільки уряд був змушений покривати дефіцит бюджету з допомогою емісії польських марок; з грудня 1918 р. по грудень 1921 р. маса марок в обігу зросла з 1 млрд. до 229,5 млрд., а інфляція тільки в 1921 р. перевищила 450 %. Урядові заходи, що були корисними для підприємництва і ринку, боляче відбилися на рівні життя населення.

На внутрішню політику польського уряду впливали також **зовнішні чинники**. У лютому 1921 р. Ю. Пілсудський здійснив поїздку до Франції, під час якої було підписано польсько-французьку угоду про воєнний союз. Таємна конвенція до угоди передбачала допомогу Франції на випадок агресії з боку Німеччини. Ю. Пілсудський, залишаючися вірним “федералістській” концепції, планував створити у Східній Європі блок держав, які б відокремлювали Польщу від Росії. Він підтримував білоруських та українських емігрантів, намагався ініціювати рух за відокремлення Білорусі та України від Радянської Росії. Це викликало загострення стосунків з радянськими республіками. Ендеки гостро критикували зовнішню політику Ю. Пілсудського. У 1922 р. один з лідерів ендеків С. Грабський опублікував брошуру *Уваги до біжучої історичної хвилі Польщі*, в якій доводив, що головну небезпеку для Польщі становить Німеччина, тому необхідно укласти союз з Францією і нормалізувати стосунки з Радянською Росією. Таку

політику проводив міністр закордонних справ *Константи Скірмунт* (1866-1949). Навесні 1922 р. відбулася міжнародна конференція в Генуї, під час якої Німеччина і Росія уклали в Рапалло угоду про співробітництво. Угода означала вихід обох цих держав з міжнародної ізоляції та перетворення на впливовий чинник міжнародної політики. У червні 1922 р. Ю. Пілсудський поставив перед урядом вимогу збільшити видатки на оборону і після відмови домігся його відставки.

Улітку 1922 р. урядова криза досягла апогею. У боротьбі за уряд зіткнулися пілсудчики та ендеки. Перші спиралися переважно на ліві партії соціалістів і людовців, ендеки – на християнських демократів і праві угруповання. Ендеки висунули на прем'єра кандидатуру В. Корфанти. Але Ю. Пілсудському вдалося поставити на чолі уряду ректора Ягеллонського університету *Юліана Новака* (1865-1946). Ендеки не змирилися з поразкою і подвоїли зусилля для посилення своїх впливів напередодні виборів. Вони створили виборчий блок *Християнський союз національної єдності* (ХЗСН) у складі ЗЛН і Християнської народної партії (ХСН), прозваний *Гієна*. На вибори вони йшли з християнськими, антисоціалістичними й антисемітськими гаслами. Пілсудчики створили низку т.зв. легіоністських організацій, пропагували патріотичні ідеї, підкреслювали власні заслуги у відбудові незалежності.

Вибори до Національних зборів (сейму і сенату) відбулися 5 листопада 1922 р. На них виступили 19 блоків. До урн прийшли 67,7 % виборців; українці Галичини бойкотували їх, тут голосували лише 36 % виборців. Блок “Гієна” здобув 29 % місць у сеймі і 38 % – у сенаті; ліві партії – 22 %, партії центру – 24 %. Несподіваним став успіх партій національних меншин, які згуртувались у *Блоці національних меншин* (німецькі, єврейські, білоруські та українські організації з Волині та Полісся) і отримали 22 % мандатів. Жодне угруповання не мало переваги, але ендеки утворили найбільший парламентарний клуб (98 мандатів); християнські демократи мали свою фракцію (27 мандатів), центристська партія ПСЛ “Пяст” налічувала 70 депутатів, ППС – 41, а ПСЛ “Визволене” – 49. Український парламентський клуб мав 5 депутатів. Катастрофою закінчилися вибори для пілсудчиків, які не здобули жодного місця. Маршалком сейму був обраний людовець *Мацей Ратай* (1884-1940), сенату – ендек *Войцех Тромпчинський* (1860-1953).

Новий розклад сил у парламенті вказував на потребу створення коаліції. Він яскраво проявився під час виборів президента. Ю. Пілсудський відмовився балотуватися на цю посаду, пославшись на обмежені компетенції вищої посадової особи (у розмові з наближеними він, не дуже добираючи вирази, говорив: “Усе це великий бордель. Залишаю це свинство, нехай власним смородом вдуситься”). Не дав згоди балотуватися також Р. Дмовський. Голосування відбулося 9 грудня 1922 р. на засіданні Національних зборів. П'ять кандидатів представляли основні політичні табори: граф М. Замойський – від ендеків, С. Войцеховський – від ПСЛ “Пяст”, Г. Нарutowич – від ПСЛ “Визволене”, І. Дашинський – від ППС і професор Я. Бодуен де Куртене – від національних меншин. Після п'яти турів голосування несподівано президентом було обрано професора *Габріеля Нарutowича*.

Президентська криза. Праві сили не змирилися з поразкою свого кандидата і розпочали брутальну пропагандистську кампанію проти новообраного президента. Ендеки організували демонстрації під антисемітськими гаслами, закликали не допустити до влади “президента національних меншин” (під час виборів вирішальну роль зіграли голоси послів від блоку національних меншин). На вулицях Варшави відбулися сутички між прихильниками ендеків і соціалістів. Один з лідерів хадеків С. Стронський у статті *Їхній президент* писав: “Вибір (президента – Л.З.) є дивовижно бездумний, викличний, збуджуючий. Склався такий стан, з яким польська більшість повинна боротися”. Праві

партії опублікували спільну заяву, в якій зазначали, що “не можуть взяти на себе відповідальність за хід державних справ (...) і відмовляються підтримувати владу, створену президентом, який нав’язаний чужими національностями: євреями, німцями та українцями”. У день урочистостей, пов’язаних зі вступом на посаду, натовп прихильників правиці намагався не допустити Г. Нарutowича і лівих депутатів до будинку сейму. Незважаючи на все, президент склав присягу і почав виконувати свої обов’язки. Він доручив сформувати уряд позапартійному Л. Даровському, робив жести примирення в бік ендеків. 16 грудня президент відвідав виставку малярства у варшавському товаристві “Захента”. Під час оглядин він був застрілений з револьвера маляром-ендеком Елігіушем Невядомським. Цей терористичний акт не заспокоїв ендецьких фанатиків, які продовжували демонструвати під націоналістичними лозунгами. Суд і смертний вирок для вбивці вони сприйняли як національну образу, встановили його культ і вшанування. У це був змушений втрутитись єпископат, вказавши на невідповідність прославлення вбивці. Сейм, всупереч опору правиці, ухвалив спеціальну постанову, яка забороняла віддавати почесні вбивці.

Рис.58. Президент Габріель Нарutowич.

Згідно з Конституцією, обов’язки президента почав виконувати маршалок сейму М. Ратай. Він негайно призначив головою уряду ген. В. Сікорського. У Варшаві було запроваджено надзвичайний стан. 20 грудня 1922 р. Національні збори обрали президентом людовця *Станіслава Войцеховського*. Ситуація в країні поступово входила в нормальну колію. Однак уряд В. Сікорського не задовільняв праві сили, які розпочали шукати союзників серед партій центру. Ліга народова активізувала вербування членів, створювала напівлегальні організації на зразок Організації польських патріотів. Прем’єр В. Сікорський зміцнював свої позиції в армії, намагаючися підважити впливи пілсудчиків. За його вказівкою група офіцерів утворила таємну організацію *Стражніца* (Охорона). Пілсудчики мали сильні позиції в Генеральному штабі Війська Польського, який очолювався Ю. Пілсудським, а також серед інтелігентських кіл, де діяла *Польська організація вольносці* (Польська організація свободи). Вони доводили, що парламентське правління не годиться для Польщі, протиставляли йому сильну централізовану владу, що спирається на персональний авторитет провідника.

Уряд В. Сікорського намагався загальмувати інфляцію. До складу уряду було залучено знаного економіста *Владислава Грабського*. Запропоновані ним заходи, пов’язані зокрема з встановленням фіксованого податку на прибуток, не дали позитивних наслідків. Ситуація погіршувалась, а разом з нею зростало незадоволення населення. Щоб запобігти зростанню радикальних настроїв, уряд наприкінці 1922 р. влаштував показовий суд над учасниками партійної конференції Компартії Східної Галичини, яка відбувалася в одному з будинків греко-католицького собору св. Юра у Львові. Процес одержав назву “святоюрського”. На ньому звинувачені виступили з викривальними промовами, і суд присяжних не наважився визнати їх винними у державній зраді. Усі вони отримали символічні строки ув’язнення. Процес виявив розбіжності між уявленнями громадськості про демократичну державу і реальністю.

Уряд “Гієни-П’єста”. 3 лютого 1923 р. тривали таємні переговори представників ендеків і ПСЛ “П’єст” – двох найбільших фракцій у парламенті. 17 травня вони завершилися підписанням угоди, яка отримала назву *Ляницкоронського пакту* (назва

походить від маєтку Лянцкорона під Краковом, де нібито була підписана угода; насправді вона була укладена у Варшаві). Угода передбачала створення уряду “Гієни” і “Пяста” та проведення політики в дусі ідейних засад національної демократії. Останні передбачали нормалізацію стосунків з СРСР, обмеження соціальних програм, усунення впливів Ю. Пілсудського в армії, проведення курсу на полонізацію національних меншин, передусім слов’янських. Наприкінці травня 1923 р., під час обговорення проекту бюджету в сеймі, послы “Гієни” і “Пяста” змусили уряд В. Сікорського піти у відставку. Новий уряд очолив людовець В. Вітос. Він складався лише з представників двох угруповань. Міністром фінансів у ньому залишився економіст В. Грабський. Міністром військових справ став ген. С. Шептицький, який негайно подав до сейму проект реорганізації військових органів, що передбачав скасування виняткових повноважень т.зв. *Стислої воєнної ради*, яку очолював Ю. Пілсудський. Це викликало бурхливу реакцію з боку останнього, яка переросла в конфлікт і особисті образи С. Шептицького. Останній прислав до Ю. Пілсудського секунданта, але до поєдинку не дійшло. Маршал демонстративно подав у відставку з усіх посад і усамітнився в своїй віллі в Сулеювку. Новий уряд проводив політику, яка відповідала ідейним засадам ендеків.

Головною проблемою, яку слід було розв’язати, була гіперінфляція, що негативно відбивалася на матеріальному становищі населення, створювала труднощі для економічного розвитку. Якщо в травні 1923 р. за один американський долар платили 52 тис. польських марок, то в серпні – вже 231,5 тис., жовтні – 1 млн., грудні – 6 млн. Наслідком цього були численні страйки і незадоволення мас. Робітничі верстви були сприятливо налаштовані до радикальної агітації, яку провадили підпільні структури КРПП, керовані Комінтерном. У жовтні 1923 р. у варшавській Цитаделі стався вибух, внаслідок якого загинуло 28 осіб. Нитки змови тяглися до спеціального (військового) відділу КРПП і посольства СРСР у Варшаві. Існуючий стан справ об’єднував соціалістів, народовців, комуністів, безпартійних. У жовтні 1923 р. загальний страйк робітників Верхньої Сілезії завершився задоволенням вимог робітників. Центральна комісія професійних спілок розпочала підготовку всепольського робітничого страйку. Уряд вирішив відповісти силовими методами. Наприкінці жовтня 1923 р. було оголошено про запровадження в країні надзвичайного стану, переведення залізничників і поштовиків на воєнне становище, яке виключало можливість страйку. На посаді віце-прем’єра С. Гломбінський був замінений більш твердим ендеком В. Корфанти. Поширилися чутки про підготовку ендеками державного перевороту і розправи з лівими силами. У відповідь на урядові дії ППС і профспілки закликали робітників до загального політичного страйку. 5 листопада розпочався загальний страйк у багатьох великих містах і промислових центрах. У Кракові 6 листопада дійшло до сутичок натовпу з військами, які стихійно переросли у збройне повстання. Робітники роззброїли частину військових загонів та опанували центр міста. У подіях взяли участь члени Стрілецького союзу, де переважали впливи пілсудчиків. Під час боїв загинуло понад 30 осіб, сотні було поранено. У справу негайно втрутилися соціалісти, які змогли припинити конфлікт. Наступного дня збройні сутички між робітниками і військами відбулися в Бориславі і Тарнові.

Піднесення робітничого руху вибивало ґрунт з-під ніг уряду. Серед людовців виникла опозиція проти політики угоди з ендеками. Останнім заходом уряду став проект закону про земельну реформу, за яким парцеляція великих земельних маєтків обмежувалася квотою в 200 тис. га щорічно; значна частина п’ястівців залишила лави партії. 14 грудня 1923 р. уряд В. Вітоса пішов у відставку. Через кілька днів президент С. Войцеховський призначив нового прем’єра. Ним став В. Грабський, який запропонував програму стабілізації фінансової системи країни, залучив до уряду і ендеків, і пілсуд-

чиків. Головні напрями діяльності уряду передбачали фінансову реформу, збільшення і рівномірний розподіл податків, запровадження внутрішніх позик, ощадне господарювання. Сейм погодився з програмою нового уряду і надав йому надзвичайні повноваження строком на шість місяців.

Уряд В. Грабського. Прем'єр розпочав свою роботу з наведення порядку у фінансах. Було запроваджено ощадливий режим у державних структурах, рішучим чином посилено контроль за збиранням податків, підвищено тарифи на залізниці, загальмовано розпочаті інвестиції. Усі ці заходи повинні були привести до рівноваги державного бюджету. В квітні 1924 р. прем'єр утворив акціонерний *Банк Польський*, якому було доручено провести емісію та обмін грошових знаків. Замість польської марки до обігу запроваджено польський злотий, який забезпечувався золотим еквівалентом (9,3 г золота за 1 злотий). Обмін проводився по курсу 1 злотий за 1,8 млн. польських марок. До липня обмін грошових знаків було завершено.

Вжиті урядом заходи поліпшили соціально-економічну ситуацію. Це дало змогу розпочати реалізацію нових проектів. Уряд одержав від Франції позику в розмірі 100 млн. франків на модернізацію озброєння армії; ще 27 млн. доларів надав американський банк Діллона. Польсько-французький консорціум опікувався будівництвом порту в Гдині (став до дії 1925 р.). Уряд В. Грабського домігся схвалення сеймом закону про земельну реформу (грудень 1925 р.). Він передбачав добровільне відчуження і парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували 180 га, а на східних кресах – 300 га. Відшкодування відбувалося за ринковими цінами. Якщо річна квота відчужених земель не досягала встановленого мінімуму 200 тис. га, то уряд мав право застосовувати примусове відчуження. Реформа була результатом компромісу правих і центристів й не розв'язувала земельної проблеми: за наступні роки велика земельна власність зменшилася лише на 16 %, а селянська зросла на 13 %. Уряд В. Грабського в лютому 1925 р. підписав *Конкордат (угоду) з Ватиканом*. Вона надавала католицькій церкві значні свободи і привілеї, зберігала в її руках нерухоме майно, за виключенням земель, які підпадали під положення земельної реформи, звільняла від податків, а священників – від цивільного судочинства, ранг кількох єпископств було піднесено до архієпископств. Апостольська столиця могла призначати ієрархів тільки за згодою польського уряду.

Уряд вживав рішучих заходів для припинення будь-якого опозиційного руху, насамперед радикального. У першу чергу було застосовано репресії до комуністів. Компартія Польщі (у 1925 р. взяла назву Комуністична партія Польщі, КПП) тісно співпрацювала з радикальними організаціями національних меншин з метою повалення легального устрою. Комуністи не цуралися терористичних методів. У 1924 р. суд засудив молодого комуніста С. Енгля до смертної кари, 1925 р. перед судом стали комуністи В. Кневський, В. Гібнер і Г. Рутковський у Варшаві і Н. Ботвин – у Львові. Усі вони були засуджені до розстрілу. У східних районах Польщі активізували діяльність українські та білоруські радикальні націоналістичні організації, які чинили замах на польських урядовців, протестуючи проти політики уряду в галузі освіти, польського осадництва. У 1924 р. УВО організувала замах на президента С. Войцеховського під час його приїзду до Львова, який однак не вдався; того ж року білоруські комуністичні боївки захопили потяг на станції Лупинець. Білоруські партизанські загони в серпні 1924 р. зуміли опанувати повітове місто Столпце. Комуністичні сили отримували постійну допомогу з радянських республік, звідки скеровувалися на терен Польщі спеціальні диверсійні загони. У західному регіоні активну діяльність проводили німецькі націоналісти, об'єднані в організації Фольксбунд (Народне об'єднання). Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, вони поширювали ворожу щодо Польщі пропаганду. Напруженого характеру набули стосунки з т.зв. німецькими “оптантами” – особами, які

висловили бажання переселитися до Німеччини. Справа їхнього майна залишалася спірною і створювала труднощі у польсько-німецьких відносинах.

На початку 1925 р. у господарстві Польщі почали проявлятися кризові явища. Цього разу їх причини лежали за кордонами країни. У зовнішньому обороті Польщі частка Німеччини була на першому місці, займаючи 43 % експорту і 35 % імпорту. У січні 1925 р. закінчилася дія зобов'язань Німеччини щодо утримання привілейованого статусу торгівлі з Польщею і союзницькими державами. Переговори польської та німецької урядових делегацій не дали позитивного результату. У червні 1925 р. Німеччина відмовилася від імпорту польського вугілля, що боляче вдарило по польському торговельному балансу. Польський уряд прийняв виклик і запровадив високе мито на німецькі товари. Розпочалася справжня *митна війна* між сусідніми країнами. Вона була зумовлена прагненням правлячих кіл Німеччини поставити Польщу в господарську залежність. “Митна війна” вдарила насамперед по Польщі: злотий почав падати, наслідком чого був відтік капіталів з польських банків; знов з'явилося марево інфляції. До економічних труднощів додалися зовнішньополітичні. У жовтні 1925 р. у швейцарському місті Локарно західні держави підписали з Німеччиною угоду, яка залишала відкритим питання її східних кордонів. Господарська криза і зовнішня небезпека підважили довір'я до уряду В. Грабського. У листопаді 1925 р. він подав у відставку. Новий коаліційний уряд сформував *Александр Скинський* (1882-1941).

Уряд базувався на компромісі ендеків, хадеків, людовців і соціалістів. Урядова криза активізувала пілсудчиків. На їхню вимогу міністром військових справ в уряді А. Скинського став ген. Л. Желіговський – особа, наближена до Ю. Пілсудського. З цього часу поновилися спроби Маршала відновити контроль над армією. Пілсудчики використали невдоволення населення частою зміною урядів, перманентною інфляцією, звинувачуючи у всіх бідах парламентську систему, “сеймократію”, за їхньою термінологією. Міністр Л. Желіговський призначив на керівні посади в армії прибічників Ю. Пілсудського. Стрілецький союз і Польська організація вольності поширювали погляди про те, що врятувати країну від анархії та краху здатні лише люди, які пройшли випробування в легіонах. Пілсудчики повели атаки проти тих військових, які залишилися вірними конституційним положенням (В. Сікорський, С. Шептицький, Ю. Галлер), звинувачуючи їх у зраді і зловживаннях. Одночасно провадилася **підготовка змови** з метою захоплення влади. В обстановці загального невдоволення частина населення і політичних партій лівого спрямування, які вважали, що небезпека перевертоту виходить від ендеків, згодні були підтримати Ю. Пілсудського. Сам Маршал на зламі 1925-1926 рр. опублікував у пресі кілька інтерв'ю і статей, в яких звеличував власні заслуги у відбудові Польської держави і не шкодував чорних фарб для своїх політичних опонентів.

Діяльність уряду А. Скинського викликала критику лівих партій. За їхньої підтримки навесні 1926 р. посилювався страйковий рух робітників, які вимагали підвищення зарплати і скорочення робочого дня (підприємці не виконували вимог закону, посилюючися на втрати від інфляції). Через різке зменшення імпорту десятки тисяч робітників втратили роботу. Серед частини соціалістів знаходили розуміння думки про встановлення “твердої влади”, спроможної навести порядок в країні. На початку травня 1926 р., після відходу з уряду двох міністрів від ППС, А. Скинський подав у відставку. Новим прем'єром було призначено В. Вітоса, якого підтримували ендеки і хадеки. Новий союз “Гієни”-“Пяста” викликав гострий спротив ППС, ПСЛ “Визволене” та інших лівих партій. У спільній відозві вони зазначали, що створення уряду В. Вітоса є “викликом усій польській демократії”.

Державний переворот. Ю. Пілсудський вирішив скористатися загальним невдоволенням, щоб повернутися до влади. Ще до відставки уряду військовий міністр Л. Желіговський під виглядом навчань зосередив у Рембертові коло Варшави добірні полки. Командування ними він передав Ю. Пілсудському, і 12 травня полки рушили на Варшаву, де опанували кілька військових казарм, Міністерство внутрішніх справ та інші столичні центри. Маршал спробував схилити уряд до добровільного відходу, але це не вдалося. Президент і уряд сподівалися на підхід вірних військ. Була опублікована відозва до армії, яка закликала не піддаватися на агітацію заколотників, оголошено надзвичайний стан у Варшаві і варшавському воєводстві. Увечері 12 травня розпочалися бої у Варшаві, в ході яких війська Ю. Пілсудського поступово заволоділи містом. Страйк залізничників, ініційований ППС, заблокував довіз підкріплень для урядових військ. До вечора 14 травня урядові війська капітулювали, і Варшава опинилася в руках пілсудчиків. У ході боїв загинуло 379 і було поранено близько 1000 осіб. Президент С. Войцеховський і уряд В. Вітоса, щоб не допустити громадянської війни, вирішили скласти свої повноваження в руки маршалка сейму М. Ратая, який тимчасово обійняв посаду президента. Влада, в сутності, перебувала в руках Ю. Пілсудського та його прибічників. Ще певний час ендеки у Великопольщі намагалися організувати відпір пілсудчикам, однак маршалкам сейму і сенату М. Ратаю і В. Тромпчинському вдалося переконати їх припинити опір і не провокувати громадянської війни.

Авторитарний режим Ю. Пілсудського (1926 – 1935 рр.)

Легітимізація режиму. Ю. Пілсудський не обійняв вищої державної посади, відмовився очолити уряд. Він намагався зберегти “конституційний” порядок. За його пропозицією, М. Ратай доручив сформувати новий уряд професорові Львівської політехніки і керівникові Стрілецького союзу *Казімежу Бартелю* (1882-1941), який був прихильником Маршала. До уряду увійшли пілсудчики, а їх лідер посів у ньому посаду військового міністра. Переможці не застосували репресії до переможених: члени уряду і колишній президент були відпущені на волю. Разом з тим було заарештовано генералів, які керували урядовими військами. Тільки через два роки був звільнений ген. Т. Розвадовський; ген. Ю. Мальчевського звільнили з армії, а ген. В. Загурський загинув за загадкових обставин. Пояснюючи причини і цілі державного перевороту, Ю. Пілсудський говорив: “Демократичні свободи було зужито так, що можна зненавидіти всю демократію. Партійний інтерес переважав над усім. Партії в Польщі розмножилися так сильно, що стали незрозумілими для загалу (...) [Я] оголосив війну махінатам, лайдакам, вбивцям і злодіям і від цієї боротьби не відступлю”. Популістські гасла Маршала знаходили розуміння серед широких верств населення і лівих партій, які вбачали в його особі представника “трудящих” верств.

Щоб довести легальність державного перевороту і спростувати чутки про його прагнення до диктатури, Ю. Пілсудський погодився на скликання Національних зборів. 31 травня 1926 р. парламент провів вибори президента. На голосування було винесено дві кандидатури: від лівих сил – Ю. Пілсудський, від правих – граф А. Бнінський. Ю. Пілсудський здобув 292 голоси, його конкурент – 193. Обрання Ю. Пілсудського президентом легалізувало державний переворот. Однак Маршал відмовився від найвищої посади, пославшись на обмежені повноваження президента за Конституцією 1921 р. Замість себе він запропонував на цю посаду кандидатуру професора Львівської політехніки *Ігнація Мосьціцького* (1867-1946), який був наближений до Маршала ще з часів еміграції. Після двох турів голосування 1 червня Національні збори обрали його президентом Польщі.

Державний переворот, легалізований парламентом, пройшов під гаслом *санації*, або оздоровлення політичних, моральних та господарських стосунків у країні. Проте своїх планів щодо “санації” Маршал не розкривав, а намагався зберігати незалежність як від лівих, так і правих сил. Першим кроком нової влади став закон про розширення повноважень президента, за яким він міг розпускати сейм і сенат, видавати декрети у період між сесіями парламенту і за його дорученням. 2 серпня 1926 р. сейм прийняв цю поправку до Конституції. Через чотири дні президент скористався з неї і видав декрет про організацію вищої військової влади. Відповідно до нього, було створено інститут *Генерального інспектора Збройних Сил*, який не був підпорядкований ані парламенту, ані уряду, а під час війни автоматично перетворювався у Головнокомандувача. Генеральний інспектор зберігав повний контроль над армією в мирний час. Ним став Ю. Пілсудський.

Улітку 1926 р. уряд К. Бартеля змінив керівників адміністрації: керівників головних міністерств, воєвод, старост. На звільнені посади призначалися пілсудчики. Під час дебатів над конституційним законом прем'єр К. Бартель виступив з урядовою програмою. Вона передбачала стабілізацію польського злотого, поліпшення діяльності державного апарату і боротьбу з корупцією та зловживаннями, підвищення продуктивності праці й поліпшення соціального становища працюючих. Загальні міркування були підсумовані тезою про відмову від будь-яких “доктринерських експериментів”. Програма уряду не містила структурних змін, наголошуючи на посиленні адміністративних важелів управління.

Обстановка, що склалася в країні після травневого перевороту, характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, збереглися демократичні інститути і Конституція 1921 р., з другого – виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, не рахуючися з парламентом і політичними партіями, спираючися на авторитет Ю. Пілсудського й тих людей, яких він рекомендував на керівні посади в уряді та адміністрації. Такий спосіб правління запроваджував у Польщі авторитарний режим, який суперечив засадам Конституції 1921 р. Свою владу Ю. Пілсудський здійснював через довірених осіб, серед яких були військові-легіоністи, колишні соціалісти, людовці, консерватори і ліберали, що зберігали особисту вірність Маршалу. Найближчими співробітниками Ю. Пілсудського стали військові полковники А. Прістор, Ю. Бек, Б. Венява-Длугошевський, В. Славек, А. Коц, Б. Перацький та ін. В одному зі своїх інтерв'ю 25 травня 1926 р. Ю. Пілсудський говорив: “Мене можуть критикувати люди так, як їм подобається, я ж не перестану стверджувати, що зробив єдиний свого роду історичний факт, зробив щось подібне до державного перевороту й зміг його негайно легалізувати, вчинив щось на зразок революції без жодних революційних наслідків”.

Перші кроки режиму “санації” викликали розчарування лівих партій, які підтримали Ю. Пілсудського, сподіваючися на глибокі соціальні реформи. Коли окреслилася програма діяльності виконавчої влади, погляди керівників лівих партій поділилися: більшість соціалістів і людовців висловилися за перехід в опозицію до режиму, інша

Рис.59. Президент І. Мосціцький у супроводі Ю. Пілсудського і прем'єра К. Бартеля (крайній зліва) прямує до Замку у Варшаві для складання присяги. 4 червня 1926 р.

частина залишилася на лояльних позиціях. Комуністи, які теж спочатку підтримали переворот, вже восени 1926 р. засудили його як “фашистський”. Поразка ендеків у травні 1926 р. зміцнила серед її лідерів переконання в непридатності парламентських форм правління і звернула погляди на фашистський режим в Італії. У грудні 1926 р. Р. Дмовський утворив нову організацію під назвою *Табір Великої Польщі* (Обуз Велькей Польскі, ОВП), яка повинна була діяти легальними і нелегальними методами, залучаючи на бік націоналістів населення. Невдовзі ендеки переіменували ЗЛН у *Національну партію* (Стронніцтво народове, СН).

Національні меншини зайняли під час перевороту вичікувальні позиції. Українці сподівалися від нового режиму серйозних змін у національній політиці, надання територіальної автономії Східній Галичині та Волині. Однак цього не сталося. Наприкінці вересня 1926 р. відбулося спеціальне засідання уряду, присвячене проблемі національних меншин. Головний доповідач – міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський – констатував, що політика асиміляції меншин не має жодних перспектив, тому слід піти на значні поступки, допустити їхніх представників до участі в адміністрації, створити сприятливі умови для культурного розвитку в Польській державі. Ю. Пілсудський погодився на окремі поступки, які не підривали основ унітарної держави, оскільки вважав, що національні права меншин достатньо захищені Конституцією. Серед пілсудчиків проявилися розбіжності в розумінні та реалізації національної політики. Загальноприйнятним стало положення про *державну асиміляцію* непольських національностей, надання їм рівних прав з поляками. Проте в реальному житті ці побажання натрапляли на серйозні перешкоди.

Перший **конфлікт між виконавчою владою і парламентом** стався у вересні 1926 р. під час обговорення бюджету. Сейм ухвалив відставку двох міністрів (внутрішніх справ і освіти та релігійних визнань), але через кілька днів президент підписав декрет про призначення уряду в попередньому складі. Тоді сейм скоротив бюджет, що означало вотум недовіри всьому уряду. Того ж дня група військових побила посла Є. Здзеховського, який активно виступив проти бюджету. На початку жовтня новий уряд сформував Ю. Пілсудський. У його складі несподівано з'явилися два консерватори (А. Мейштович та К. Незабитовський), що було розцінено як поступку великим земельним власникам й аристократії. Цей факт був не випадковим, що засвідчив візит Ю. Пілсудського до маєтку князя А. Радзивілла в Несвіжі, де він взяв участь у з'їзді польської аристократії 25 жовтня 1926 р. Після цього поширилися чутки, що Маршал збирається проголосити в Польщі монархію і стати новим королем. Насправді ж уся акція була скерована проти поширення впливу ендеків серед земельних власників. Після з'їзду в Несвіжі виникла *Польська організація консервативної державної праці* на чолі з князем *Е. Сапєгою* і заступником князем З. Любомирським. Організація не відіграла поважної ролі на політичній арені, але її господарський вплив забезпечив необхідну підтримку пілсудчикам.

Правлячий табір був змушений також долати недовіру католицької церкви, яка симпатизувала ендекам. Уряд вдався до заходів, які розширяли умови Конкордату з Ватиканом, запроваджуючи обов'язкову участь школярів у релігійній практиці. Вони спричинили нейтралітет костелу в політичних справах. У листопаді 1926 р. президент видав декрет, який позбавляв суди права розв'язувати спори щодо порушення закону про пресу, надаючи це право адміністративним органам, які перебували під контролем пілсудчиків.

У другій половині 1926 р. значно поліпшилась **економічна ситуація Польщі**, що стало наслідком зміни внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури. У середині країни добрі результати приносила політика уряду В. Грабського. Назовні у зв'язку з тривалим

страйком англійських шахтарів зросли потреба й ціни на польське вугілля за кордоном, передусім у скандинавських країнах. Експорт вугілля сприяв розвитку комунікацій, що зв'язували Сілезію з портом у Гдині. Зростання цін на сільськогосподарські продукти пожвавило аграрний сектор економіки. У підсумку в 1926 р. експорт перевищив імпорт на 707 млн. злотих. Економічне поживлення позначилося на зайнятості населення (число безробітних скоротилося з 302 тис. осіб у березні 1926 р. до 80 тис. восени 1928 р.) і підвищенні їх заробітної платні. У 1927 р. з'явилися два декрети президента, які запроваджували соціальну інспекцію і нагляд за безпекою праці. Наступного року були опубліковані закони про гігієну та безпеку праці й суди праці. Внаслідок зростання рівня агрокультури в 1926-1928 рр. зросла врожайність і збори зернових: пшениці – з 1,4 млн. тонн до 1,8 млн. тонн, жита – з 5,2 млн. тонн до 7 млн. тонн, картоплі – з 21,4 млн. тонн до 32 млн. тонн. Справжній бум переживали банки. Бурхливий розвиток економіки тривав три роки. У цей період Польща належала до найбільш динамічних країн Європи: промислова продукція загалом зросла на 29 %, видобуток вугілля – на 30 %, виробництво сталі – на 75 %.

Сприятливі умови та політична стабільність привернули до Польщі увагу іноземного капіталу. У 1927 р. американські банки надали Польщі пільговий стабілізаційний кредит на суму 62 млн. доларів і 2 млн. фунтів стерлінгів. Крім того, уряд погодився ввести в склад ради Банку Польського строком на три роки американського радника Ч. Дьюї, який здійснював контроль за використанням наданих кредитів. Іноземний капітал сприяв оновленню польської промисловості. У країні з'явилися нові галузі: електротехніка, хімічна, виробництва зброї.

Збіг у часі перевороту й сприятливої економічної кон'юнктури пілсудчики трактували як наслідок власної політики. Ще наприкінці 1926 р. у складі Президії Ради міністрів пілсудчики створили новий орган – *Кабінет Голови Ради Міністрів*, який повинен був контролювати діяльність уряду, добирати й розставляти керівні кадри, слідкувати за політичною обстановкою. До складу Кабінету входили провідні пілсудчики В. Славек, А. Коц, Я. Єнджеєвич, К. Світальський, А. Прістор, а керував ним Г. Юзевський. Фактично Кабінет був справжнім урядом, який управляв країною за вказівками Ю. Пілсудського.

Восени 1927 р. сейм і сенат, обрані 1922 р., завершили роботу і були розпущені. **Нові вибори** були призначені на березень 1928 р. У зв'язку з переходом значної частини лівих сил в опозицію до уряду постало питання про політичну опору режиму. Наприкінці 1927 р. пілсудчики почали створювати політичну організацію під назвою *Безпартійний блок співпраці з урядом* (Безпартійний блок вспулпраці з жондем, ББВР). Керував заходами майор *Казімеж Світальський* (1886-1962). У січні 1928 р. була оголошена програма ББВР, яка містила традиційні для правлячого табору положення: критику Конституції 1921 р. і парламентської демократії, зміцнення влади позапартійних сил у державі ("санация" політичного устрою), солідарність і взаємодію усіх політичних сил на засадах зміцнення держави, поліпшення соціального становища працюючих мас. ББВР приймав до своїх лав усіх, хто поділяв погляди пілсудчиків на державу і способи її зміцнення, визнавав авторитет Ю. Пілсудського. Таким чином, у ББВР опинилися різноманітні елементи – від соціалістів до консерваторів, від лібералів до прихильників "твердої руки" і монархістів.

Передвиборча кампанія ББВР проходила з великим розмахом, спираючися на чималі кошти, отримані пілсудчиками від підприємців і земельних магнатів. Вибори до парламенту відбулись 4 березня 1928 р. У них взяло участь 78,3 % виборців; до виборчих урн прийшли також галицькі українці. ББВР здобув 25,1 % голосів, що давало йому найбільше місць у парламенті (29,3 %), ліві партії (ППС і ПСЛ "Визволене") разом

отримали 25 % (29,2 % місць), партії центру 10 % (12,1 %), національні меншини 21,1 % (19 %), в тому числі українці 9 % (7 %). Вибори закінчилися поразкою ендеків, які здобули 8,7 % голосів (8,4 % місць), а також хадеків і ПСЛ “Пяст” – разом 6 % (5 %). Назагал пілсудчики мали в парламенті лише четверту частину мандатів, що ставило під сумнів їхні плани внесення змін до Конституції.

Парламентський конфлікт. Наприкінці березня 1928 р. Ю. Пілсудський відкрив сесію нового сейму, яка почалася з інциденту: невелика група послів-комуністів скандувала “Геть з фашистським урядом Пілсудського!”. За вказівкою Маршала поліція силою випроводила їх із залу. Далі сейм відкинув кандидатуру К. Бартеля на посаду маршалка сейму й обрав соціаліста І. Дашинського. Події показали, що сейм не стане слухняним знаряддям у руках влади. Однак до певного часу влада й опозиція вичікували. У червні 1928 р. Ю. Пілсудського на чолі уряду змінив К. Бартель. 1 липня Ю. Пілсудський дав інтерв’ю органу санації “Глос правди”, в якому брутально обізвав сейм і депутатів зібранням “лядачниц” (нероб) і наголосив, що “не робив би нічого іншого, як тільки бив і копав послів без втоми”. На завершення він погрожував, що немає вибору: або перестати співпрацювати з сеймом і “октроювати” (дарувати) нові закони, або відійти з кабінету, який мусить співпрацювати з сеймом. Маршал обрав другий варіант, віддавши уряд К. Бартелю, залишившись в ньому військовим міністром.

Восени 1928 р. на черговій сесії сейму розгорівся скандал у зв’язку з інтерв’ю Маршала. Під час обговорення позиції уряду щодо інтерв’ю виникла дискусія між послами ББВР та іншими депутатами, яка набула непарламентського характеру. На початку 1929 р. виник новий конфлікт у зв’язку зі справою міністра фінансів Г. Чеховича, який не зміг дати звіту з великої суми бюджетних коштів, що пішли на виборчу кампанію ББВР. Сейм відправив Г. Чеховича у відставку і віддав його до Державного трибуналу. У відповідь з’явилося нове інтерв’ю Маршала, в якому він брутально напав на сейм і послів, обізвавши їх “зафайданими мавпами”, а посла ППС Г. Лібермана, який виступав від комісії в справі Г. Чеховича, – “головним тенором у смердючій оперетці”. У той час Маршал вже був тяжко хворий і не дуже добирав вирази. Судовий процес над Г. Чеховичем у червні 1929 р. був попереджений погрозами судді Державного трибуналу з боку пілсудчиків, а на самому суді Ю. Пілсудський виступив з різкою критикою Конституції, Державного трибуналу, парламенту. Трибунал не наважився винести вирок і відклав справу.

У квітні 1929 р. за вказівкою Ю. Пілсудського президент відкликав уряд К. Бартеля і призначив новий на чолі з полковником К. Світальським. Усі його члени були офіцерами з оточення Маршала, тому його назвали *урядом полковників*. У відповідь на дії пілсудчиків політики з інших партій вимагали скликати надзвичайну сесію сейму, який не збирався впродовж семи місяців. Але табір санації відтягував його скликання; на зборах ББВР обговорювалося питання зміни Конституції; уряд усував опозиційних діячів з органів влади й адміністрації. В одному з виступів голова ББВР В. Славек твердив, що “здоровіше іноді поламати кості одному послу, ніж допровадити до необхідності вживання кулеметів”. Водночас пілсудчики розпочали роботу над проектом нової конституції.

14 вересня 1929 р. у помешканні людовця Я. Домбського відбулася нарада представників шести партій та угруповань – Селянської партії (СХ), ПСЛ “Пяст”, Національної робітничої партії (НПР), ПСЛ “Визволенє”, ППС і християнських демократів. На нараді було ухвалено на найближчій сесії сейму висловити вотум недовіри “уряду полковників”. Цей документ став першим актом опозиційного блоку, що отримав назву *Центролів* (центр і лівиця). У листопаді ці партії утворили *Узгоджувальну комісію лівих партій для захисту республіки*, яка діяла як організована

опозиція режиму. 31 жовтня 1929 р. відкрилася чергова сесія сейму. Ю. Пілсудський дав наказ групі озброєних офіцерів взяти участь у роботі сейму, і ті демонстративно зайняли місця в залі засідань. Маршалок сейму І. Дашинський відмовився відкривати сесію “під багнетами і шаблями”. Президент І. Мосьціцький був змушений перенести відкриття сесії. Коли в грудні сейм нарешті розпочав роботу, то першим ділом відправив у відставку уряд К. Світальського. Новий уряд наприкінці грудня знову очолив К. Бартель. Сейм ухвалив бюджет, вважаючи, що пілсудчики відступили.

Однак у березні 1930 р. Ю. Пілсудський відкликав К. Бартеля, а на чолі уряду поставив голову ББВР полковника В. Славека, прихильника “твердого правління”. Водночас у черговому інтерв’ю Маршал виступив з новими погрозами на адресу сейму і послів, засвідчивши, що йому радили “перестріляти” кілька опозиційних депутатів, але він відмовився. Керівники Центроліву зажадали негайного скликання сейму, щоб відправити у відставку уряд В. Славека. У травні сесія сейму була скликана, але відразу відкладена на місяць, а у червні закрита. Посли і сенатори зібралися в залі сенату і поставили вимогу покласти край диктатурі Ю. Пілсудського. 29 червня 1930 р. Центролів скликав у Кракові *Конгрес захисту прав і свободи народу*. На Конгресі була схвалена резолюція, яка стверджувала, що боротьба з диктатурою Ю. Пілсудського повинна завершитися перемогою сил демократії. Під час Конгресу в Кракові пройшла багатотисячна демонстрація, учасники якої підтримали його рішення. Центролів запланував провести масові заходи проти диктатури у вересні 1930 р.

Між тим, наприкінці 1929 р. до Польщі докотилася **світова економічна криза**. Першою її ознакою став спад цін на сільськогосподарську продукцію, потім виникли труднощі із збутом сировини та промислових виробів. Наслідками стали спад купівельної спроможності населення, звільнення з роботи маси робітників (у березні 1930 р. кількість зареєстрованих безробітних досягла 300 тис. осіб), зростання страйкового руху. Різка загострилась обстановка в Східній Галичині. Легальні українські політичні партії (УНДО, УСРП) критикували уряд за недотримання обіцянок надати автономію. Лідери УНДО, спостерігаючи за боротьбою між пілсудчиками та опозицією, вважали, що настав слушний момент поставити перед урядом **українське питання**. Інакше поставилися до політичної кризи в Польщі керівники новоствореної Організації українських націоналістів (ОУН), що виникла на базі УВО. Влітку 1930 р. за їхньою вказівкою у Східній Галичині розпочалася хвиля підпалів маєтків польських власників, а також адміністративних будинків і диверсійних акцій, які повинні були підважити престиж Польської держави, привернути увагу світової громадськості до українського питання в Польщі, нарешті, задекларувати появу нової української радикальної організації – ОУН. “Протестаційна акція” ОУН до краю загострила українсько-польські стосунки в Галичині. У відповідь на дії українських радикалів почав консолідуватися польський націоналістичний табір. У галицьких містах стали створюватися *Союзи захисту східних кресів і Комітети захисту*, які вимагали рішучого втручання уряду в поборювання “гайдамаччини”.

Правлячий табір Польщі опинився перед загрозою втрати контролю над ситуацією. 25 серпня 1930 р. Ю. Пілсудський сам очолив уряд, в складі якого були лише його довірені особи. Через два дні в інтерв’ю “Газеті польській” Маршал піддав нищівній критиці Конституцію, назвавши її “поганим бігосом”, з якого поширюється “такий сморід, що ціла вулиця Вейська (де розташовувався будинок сейму – Л.З.) смердить”, порівнював “конституцію” з “проституцією”. 29 серпня на засіданні Ради міністрів Ю. Пілсудський запропонував розпустити сейм, не дуже переймаючися мотивами такого кроку. Він говорив: “Тепер маю період затишшя, бо це бидло (посли – Л.З.) відпочиває (...) Я не збираюся навіть рахуватися з депутатським імунітетом. Кара мусить на них

впасти (...) Вибори напевно будуть призначені, бо я управляю конституційно". За пропозицію Маршала проголосували усі члени уряду, "бо, – як згадував один з учасників засідання, – нехай би тільки ні!!!" Того ж дня президент підписав декрет про розпуск парламенту, який нібито неспроможний схвалити нову конституцію. Нові вибори було призначено на листопад 1930 р. Водночас Ю. Пілсудський доручив підлеглим розробити план арешту діячів опозиції, які брали участь у краківському конгресі Центроліву.

У ніч на 9 вересня 1930 р. було арештовано 18 послів опозиції і 5 послів від українських партій. Серед них такі знані політики як соціалісти Г. Ліберман, Н. Барліцький, А. Прагер, людовці В. Вітос, В. Кернік, К. Багінський, ендеки В. Корфанти, А. Дембський, один з керівників УНДО В. Целевич та ін. Заарештованих помістили у фортеці Бреста, де вони зазнали принижень, образ і тортур. Незабаром були заарештовані ще близько 5 тис. активних діячів опозиції, в тому числі 84 послы сейму і сенату та 130 українських діячів. Особливої брутальності набула **акція "пацифікації"** Східної Галичини, яка була виконана за розпорядженням Ю. Пілсудського в період від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р. Для її проведення було залучено спеціальні загони армії та поліції, які у плановому порядку оточували українські села, проводили там обшуки, езекуції місцевих активістів культурно-освітніх організацій, нищили майно товариств. Усе це робилося під приводом пошуку "терористів УВО", а насправді, щоб залякати населення. Під час акції було заарештовано 80 осіб, яких пізніше відпустили. Події "пацифікації" отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду у Лізі Націй. Однак справа була передана для з'ясування т.зв. Комітету трьох. Польські дипломати доклали величезних зусиль, щоб спровокувати її на манівці, посилаючися на терористичну діяльність українських націоналістів і вороже ставлення українських політиків до Польської держави. Розгляд скарги українців Галичини тривав до січня 1932 р., коли було прийнято рішення, яке основну провину за "пацифікацію" покладало на українців.

"Брестські" вибори. Після придушення опозиції пілсудчики розгорнули бурхливу кампанію на виборах до парламенту. Маючи в своїх руках контроль над діями адміністрації, вони впевнено йшли на вибори, які сучасники називали "брестськими". Партії Центроліву виступили на виборах спільним блоком "Союзу захисту прав і свободи народу", вимагали відновлення демократичних свобод і Конституції. Пілсудчики піднесли гасла "порятунку" держави, спираючися на авторитет і заслуги Маршала. Стронніцтво народове, яке не увійшло до Центроліву, проголошувало засади християнської моралі і конституційних форм правління. Вибори відбулися 16 листопада 1930 р. До урн прийшли 75 % виборців, часто під адміністративним тиском. За офіційними даними, які не виключали фальсифікацій, на виборах до сейму ББВР зібрав 46,8 % голосів, Центролів – 17,7 %, СН – 12,7 %, хадеки – 3,8 %, національні меншини – 14,3 % (українці та білоруси – 6,4 %). На виборах до сенату ББВР отримав 54,7 %, СН – 12,9 %, Центролів – 13 %. Характерно, що на східних теренах, де поляки складали меншість населення, ББВР здобув найбільше голосів (82 %), що свідчило про найбільші зловживання адміністрації під час виборів. Однак численні простести, що були скеровані до Верховного Суду, були відхилені.

Після "брестських" виборів Ю. Пілсудський відійшов з посади прем'єра, призначивши головою уряду В. Славека, а сам демонстративно виїхав на тривалий відпочинок. Відкриваючи перше засідання сейму, прем'єр накреслив його головне завдання – прийняти нову конституцію. Маршалком сейму став К. Світальський, сенату – В. Рачкевич. Депутати опозиції порушили питання незаконних арештів та ув'язнень, зловживань виконавчої влади під час виборів. Методи пілсудчиків викликали обурення

інтелігенції. З листами-протестами проти беззаконня властей виступили професори Львівської політехніки, відомі письменники і митці А. Струг, М. Домбровська, Ю. Тувім, Т. Бой-Желенський та ін. Незважаючи на протести, підсудчики організували в жовтні процес проти головних “брестських” в’язнів. Їх було звинувачено в підготовці державного перевороту з метою “зміни влади”. Підсудні виголосили промови, в яких звинувачували правлячий табір у порушенні Конституції. Після тривалих зволікань суд засудив керівників опозиції до кари ув’язнення строком від 1,5 до 3 років. Оскільки частина підсудних уже відбула свій строк, то вони були звільнені й виїхали в еміграцію.

На початку 30-х років економічна криза набрала розмаху. Продукція промисловості в 1932 р. скоротилася, порівняно з 1929 р., до 54 %. Ціни на сільськогосподарські продукти впали на 50-70 %, що призвело до зростання заборгованості села. Результатом кризи став масовий відплив капіталів з польських банків (на суму 2,5 млрд. злотих). Серед соціальних наслідків кризи найбільш болючим було безробіття. За офіційною статистикою кількість зареєстрованих безробітних становила у 1931 р. 655 тис. осіб, 1932 р. – 914 тис., 1933 р. – 940 тис., 1934 р. – 908 тис. У роки кризи страйковий рух зменшився, оскільки робітники дорожили роботою. Страйки відбувалися там, де йшлося про ліквідацію підприємств. Таких випадків було чимало, оскільки дрібніші підприємства не витримували конкуренції з монополістичними об’єднаннями. За роки кризи було закрито понад 3 тис. промислових закладів. Збідніння маси населення породжувало апатію та розгубленість, які іноді вибухали стихійними рухами. Так сталося у повіті Леско на Краківщині, де влітку 1932 р. кілька тисяч селян вдалися до погромів на знак протесту проти дій збирачів податків. Постійним явищем стали демонстрації безробітних у містах з вимогами праці, допомоги, харчів. Іноді доходило до зіткнення з поліцією та військами.

Уряд, зайнятий боротьбою з опозицією, тільки у 1932 р. розпочав розробляти антикризові заходи. Було скасовано частину селянських боргів, прийнято закон про право держави втручатися в справи монополій, виділено кошти для підтримки слабких підприємств, яким загрожувало банкрутство, розпочато реконструкцію залізниці, яка дала нові робочі місця. Було збільшено кошти на допомогу безробітним, організовано громадські роботи, до яких 1933 р. залучено близько 60 тис. осіб, а в 1935 р. – ще 134 тис. Проте заходи уряду не давали бажаного результату через дефляційну політику, яка полягала в утриманні будь-якою ціною стабільності злотого. Криза затягнулася в Польщі до 1935 р.

Тривожним залишалося **міжнародне становище Польщі**. Обидва її сусіди – Німеччина і СРСР – тісно співпрацювали, щоб посилити свій вплив на європейські справи і, водночас, проводили підривну роботу через національні меншини і комуністичний рух. Керівники СРСР скористалися травневими подіями 1926 р. у Польщі, щоб викликати дестабілізацію, а можливо й революцію. У червні 1927 р. російський емігрант Б. Коверда убив посла СРСР в Польщі П. Войкова. Це викликало напруження у польсько-радянських відносинах. У грудні 1926 р. внаслідок військового перевороту до влади в Литві прийшли антипольські налаштовані кола, очолювані президентом А. Сметоною. Вони поставили справу Вільна і литовської меншини в Польщі на форум Ліги Націй. Остання рекомендувала обом країнам розпочати переговори. Однак переговори, що тривали цілий рік, не принесли результатів. Ще більшу увагу польської дипломатії привертала ревізіоністські тенденції з боку Німеччини, які посилювалися після Локарно. Німецькі керівники висловлювали публічні претензії на Помор’я. Польща шукала можливості забезпечити свої західні (і східні) кордони міжнародними гарантіями. У серпні 1928 р. вона урочисто підписала в Парижі т.зв. *пакт Бріана-Келлога* (від прізвищ міністра закордонних справ Франції і

держсекретаря США), за яким країни-учасники відмовлялися від війни як засобу міжнародної політики. До пакту приєднався також СРСР. Це уможливило підписання представниками Польщі та СРСР в лютому 1929 р. спеціального протоколу ("протокол Літвінова"), який запроваджував положення пакту Бріана-Келлога у відносини сусідніх держав. До протоколу приєдналися також Естонія, Латвія, Румунія. Усі країни зрікалися застосування сили у взаємних стосунках.

Після "брестських" виборів влада спочила в руках групи "полковників", які, маючи більшість у парламенті, могли не рахуватися з опозицією. У травні 1931 р. уряд очолив А. Прістор. Він намагався зменшити негативні наслідки економічної кризи, але йому бракувало зваженої концепції дій. Гостру критику викликали підготовлені урядом проекти законів про соціальне забезпечення, робочий час і допомогу безробітним. Правлячий табір вдався до хитрощів: йдучи на збільшення робочого тижня, зменшення винагороди за понадурочні роботи і скорочення відпусток; він сподівався збільшити внесок підприємств у соціальне забезпечення. Однак ці проекти викликали застереження з боку підприємців, профспілок та опозиції. Загроза страйку змусила уряд відкласти їх; вони були схвалені лише у 1933 р.

Наступні кроки уряду були спрямовані на **обмеження громадянських прав і свобод**. Закон про зібрання, схвалений у березні 1932 р., надавав адміністрації великі права контролю за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції отримав право переведення та усунення суддів, що ставило їх у залежність від адміністрації; трохи згодом було обмежено свободу адвокатури. У 1933 р. схвалено закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації при формуванні місцевих представницьких органів. Особливий резонанс викликали реформи в освіті. Їх проведення було ініційоване міністром освіти і віровизнань *Янушем Єнджеєвичем*, який належав до групи "полковників". Першою була реформа системи шкільної освіти, запроваджена законом у березні 1932 р. За новою системою основною загальною школою ставала семирічка, що складалася з двох- і чотирирічних щаблів. Повна середня освіта здобувалась у чотирирічних гімназіях і дворічних ліцеях. Між двома останніми ступенями були вступні іспити. Така структура, якщо й підвищувала загальний освітній рівень мас, то робила вищі ступені доступними лише елітарним верствам. Реально через брак коштів більшість населення обмежувалася початковою освітою, а повну середню в ліцеях здобуло у 1938/39 навчальному році лише близько 16 тис. осіб, що становило мізерний відсоток учнівської молоді. Реформа передбачала також посилення політичної спрямованості навчання й виховання. На перший план була поставлена ідея Польської державності, підкреслення заслуг правлячого табору у її відбудові та зміцненні. Разом з тим, було значно оновлено програми навчання, запроваджено раціональні та гуманітарні елементи, пошанування людської праці та її здобутків, толерантне ставлення до людей іншої віри та поглядів. Назагал громадськість і педагогічні кола критично оцінили шкільну реформу, оскільки її позитивні сторони нівелювалися посиленням втручання держави в навчально-виховний процес, а постійний брак коштів на освіту негативно позначався на рівні підготовки молоді. У 1931 р. в країні було ще 23 % неписьменних у віці понад 10 років; на східних теренах цей відсоток сягав 38 %.

У березні 1932 р. сейм ухвалив також два закони *про вищу школу*. За ними обмежувалась автономія вищих навчальних закладів, а міністр освіти і віровизнань отримав великі повноваження щодо затвердження ректорів, створення та ліквідації кафедр, затвердження професорсько-викладацького складу. Закони мали на меті посилити вплив уряду й правлячих кіл на наукове та творче середовище, яке користувалося значною незалежністю від влади. Незабаром, у 1933 р. міністр закрити 53 кафедри, звільнивши з роботи найбільш опозиційних професорів. Водночас у 1933 р.

була створена *Польська академія літератури*, яка повинна була об'єднати творчу інтелігенцію за зразком гонкувської академії у Франції. До неї було залучено відомих літераторів, зокрема Л. Стаффа, Б. Лесьмяна, В. Берента, Т. Бой-Желенського та ін.

Опір режиму. Нове законодавство, запроваджене пілсудчиками, відзначалося посиленням втручання влади до посилення втручання влади у всі сфери життя суспільства. З огляду на це, воно викликало критику з боку демократичних кіл і костелу. У пастирському листі примаса Польщі кардинала Глонда в квітні 1932 р. зазначалося, що “держава для громадянина, а не громадянин для держави”, а правлячий табір не повинен ототожнювати себе з державою. Тоталітарні елементи в політиці пілсудчиків спричинили зміни в опозиційних угрупованнях. З одного боку, зростали радикальні тенденції активного опору режиму. Комуністичний табір активізував роботу в робітничому і селянському середовищах, агітуючи за усунення “фашистського режиму Пілсудського”. КПП провадила роботу серед українців і білорусів, підтримавши гасла приєднання Західної України і Західної Білорусі до відповідних радянських республік. У Східній Галичині посилили терористичну діяльність боївки ОУН. У серпні 1931 р. вони вбили одного з провідних діячів ББВР *Тадеуша Голувка* під час його перебування на лікуванні в Трускавці, а в березні 1932 р. – комісара львівської поліції Е. Чеховського; чинилися також збройні напади на адміністративні установи. Українські політики та греко-католицька церква засудили терористичні акції ОУН, закликали польську владу припинити утиски українського населення. На початку 30-х років демократичні кола українського національного руху (УНДО, УСРП та ін.) розпочали таємні переговори з правлячим табором про досягнення компромісу. Передумовою для цього стала діяльність волинського воєводи Г. Юзевського, який пішов на певні поступки українцям у розвитку національно-культурного життя. Радикальні тенденції проявилися й у середовищі ендеків, де проти політики т.зв. “старих” виступила група молодих діячів. У 1934 р. вони створили окрему організацію *Національно-радикальний табір* (Обуз народово-радикальний, ОНР) і проголосили програму поділу поміщицьких земель, націоналізації іноземного капіталу, зламу ієрархічної системи влади, виселення євреїв з Польщі.

Польські демократичні партії теж переживали процеси поляризації та пошуку нових форм діяльності в умовах санаційного режиму. У 1931 р. провідні людовські партії (“Пяст”, “Визволене”, СХ) об'єдналися в єдине *Стронніцтво людове* (Народну партію, СЛ), яке очолив В. Вітос. Партія стояла на позиціях відновлення демократії, проведення більш радикальної земельної реформи. Методи правління пілсудчиків штовхнули вліво керівників ППС, змусивши їх підкреслити соціалістичні положення своєї програми, а також шукати платформу співпраці з комуністами. У 1934 р. Центролів фактично розпався через розбіжності його членів у візії демократичної Польщі. Цьому сприяв також відхід хадеків на позиції співпраці з урядом. НІПР, очолювана К. Попелем, у своїй програмі теж відбила більш радикальні соціальні вимоги, підтримала ідею надання автономії національним меншинам.

На початку 1933 р. відбулися **зміни в середовищі правлячого табору**. Тяжко хворий Ю. Пілсудський був незадоволений стосунками, які склалися в групі “полковників”. Занепокоєння викликали у нього кар'єристські риси характеру деяких осіб з його оточення. Він говорив, що його “обліпили воші”. У травні 1933 р. Національні збори обрали на новий семирічний термін президентом І. Мосьціцького, який залишався вірним виконавцем волі Маршала. Уже на другий день після виборів був відправлений у відставку прем'єр А. Прістор, а його місце посів Я. Єнджеєвич. Уряд надалі залишався в руках “полковників”. Маршал найбільшим довіряв В. Славеку, ідеалісту-романтику і аскетові за способом життя. У 1931 р. Ю. Пілсудський скерував його до керівництва ББВР і залучив до розробки нової конституції. Великі надії він покладав на полковника

Юзефа Бека (1893-1944), який з 1932 р. незмінно очолював міністерство закордонних справ. Маршал керувався переконанням, що “треба добрати трьох-чотирьох найвідповідальніших і долаштованих між собою осіб, котрі б управляли один після другого; тільки тоді можлива послідовність лінії урядів і відпочинок одного прем’єра в той час, коли працює інший”.

Я. Єнджевич провів вибори до органів самоврядування – громадських і гмінних рад. Виборча кампанія і вибори тривали понад рік і супроводжувалися зловживаннями з боку адміністрації. У підсумку пілсудчики здобули перемогу, отримавши 68 % голосів виборців. У травні 1934 р. Я. Єнджевич залишив посаду прем’єра. Його місце посів 42-річний професор археології Варшавського університету *Леон Козловський*, який був віддавна зв’язаний з пілсудчиками і мав репутацію “салонного лева”. На подальший перебіг подій значний вплив мав замах на міністра внутрішніх справ *Броніслава Перацького*, вчинений бойовиком ОУН Григорієм Мацейком 15 червня 1934 р. у Варшаві. Вбивство міністра набуло світового розголосу й завдало удару по авторитету Польщі. Вже через день з’явилося розпорядження президента про арешт і ув’язнення осіб, які “загрожують безпеці, спокою й громадському порядку”. Для цього на Поліссі, у Березі Картузькій, було створено концтабір, до якого без правових формальностей скеровувалися затримані особи. Розпорядження порушувало положення Конституції. У таборі опинилися насамперед комуністи, радикальні ендеки, українські націоналісти. У 1936 р. тут перебувало 342 комуністи, 3 ендеки, 6 людовців, кілька членів ОУН. У таборі панував брутальний режим приниження людської гідності, що повинен був зламати людину психічно. Уряд провів численні арешти лівих і радикальних діячів, захопивши також керівний склад Крайового проводу ОУН на чолі зі *Степаном Бандерою*. На судовому процесі, що відбувся 1936 р., він був засуджений до смертної кари, заміненію пожиттєвим ув’язненням. Заборонено діяльність ендецького ОНР, діячі якого потрапили до Берези Картузької.

На початку 30-х років відбулися **зміни на міжнародній арені**, на які мав би зреагувати польський уряд. Економічна криза погіршила соціально-політичну ситуацію в Німеччині, де набирали сили радикальні табори комуністів і націонал-соціалістів. Стосунки між Німеччиною і СРСР охолоджувалися. Це було вигідно Польщі. Підписання “протоколу Літвінова” відкривало шлях для більш широкомасштабного договору. На перешкоді були антирадянські акти, що мали місце в Польщі: наприкінці 1929 р. українські націоналісти вчинили замах на радянське консульство у Львові, вбивши дипломата В. Майлова; у 1930 р. здійснена спроба замаху на посольство СРСР у Варшаві. Однак після підписання в Парижі 1931 р. Договору про ненапад між Францією та СРСР польсько-радянські переговори відновилися. 25 липня 1932 р. у Москві було підписано польсько-радянський *Договір про ненапад* строком на три роки. У ньому йшлося про відмову від воєнних засобів розв’язання спорів та участі у союзах, скерованих проти однієї зі сторін. Договір сприяв поліпшенню взаємних стосунків двох країн, зміцнив позиції Польщі на міжнародній арені. У 1934 р. договір був продовжений ще на десять років. Він дав змогу польській дипломатії зайняти тверду позицію стосовно Німеччини, де до влади на початку 1933 р. прийшли націонал-соціалісти А. Гітлера. Одним з перших кроків німецького фюрера була вимога повернення Німеччині Східного Помор’я та Гданська. Польсько-німецькі стосунки почали загострюватись. Не маючи ще достатньо сил для зміни міжнародних відносин на свою користь, А. Гітлер вирішив тимчасово змінити ставлення до Польщі. Ю. Пілсудський вважав, що більшою загрозою для Польщі є Радянський Союз, і завдання польської зовнішньої політики – дотримуватися рівноваги між двома сусідами. 26 січня 1934 р. у Берліні була підписана *Декларація про незастосування сили* між Польщею і Німеччиною строком на десять років. На думку

Ю. Пілсудського і Ю. Бека, польсько-німецька декларація і радянсько-польський договір давали Польщі достатні гарантії безпеки принаймні на найближчі п'ять років. Разом з тим, Ю. Пілсудський в травні 1934 р. доручив підвладним створити спеціальний військовий центр – “Лабораторію”, який повинен був відслідковувати потенційні загрози з боку двох сусідів.

Конституція 1935 р. Зміцнення міжнародних позицій Польщі дозволило пілсудчикам приступити до зміни конституції Польщі, аби вона забезпечила збереження влади в їхніх руках. Це було складною справою, оскільки ББВР не мав у сеймі необхідних 2/3 голосів. Перший раз загальні підстави нової конституції були винесені на розгляд сейму в лютому 1931 р. Згідно з ним, принцип поділу влади замінювався поділом компетенцій між гілками влади при закріпленні вирішальної ролі президента й уряду. Далі робота була перенесена до Конституційної комісії, якою керували В. Славек і С. Цар. 26 січня 1934 р. С. Цар на засіданні сейму склав звіт про роботу комісії і представив на обговорення тези нової конституції. Посли опозиції на знак протесту покинули зал. Тоді С. Цар запропонував визнати тези новою конституцією. Поки послы опозиції повернулися до зали, більшість ББВР проголосувала за нову Конституцію, порушивши при цьому кілька статей регламенту. Цей факт викликав протести. Ще рік тривало обговорення Конституції в сенаті, де пілсудчики мали значну перевагу. У березні 1935 р. Конституція повернулася до сейму для обговорення поправок, які були схвалені простою більшістю голосів. 23 квітня 1935 р. президент підписав текст нової Конституції, запровадивши її у життя.

Конституція 1935 р. встановлювала в Польщі президентську форму правління. Президент отримав величезні повноваження, за виконання яких відповідав тільки перед “Богом та історією”. Він зосереджував у своїх руках єдину і неподільну державну владу, йому підпорядковувались уряд, парламент, збройні сили, суди й контрольні органи. Обрання президента відбувалося на спеціальних *Зборах виборців* (електорів), які складалися з 80 осіб, що до них належали п'ять найвищих посадових осіб держави, а також 50 виборців, обраних з-поміж послів сейму, і 25 – від сенату. Президент мав право запропонувати свого кандидата на найвищу посаду. Термін його правління був сім років. Одночасно Конституція обмежувала права сейму та сенату, з тим що сенат був піднесений вище сейму. Сейм (208 послів) і сенат (96 senatorів) обиралися на п'ять років прямим, таємним, рівним голосуванням осіб, які досягли 24 років. Окремо зазначалося, що сейм не бере участі в управлінні державою, а лише приймає закони, які вступають у дію тільки після їхнього підпису президентом. У червні 1935 р. був схвалений виборчий закон, який скасував пропорційну систему виборів і замінив її мажоритарною, надаючи при цьому виключні права окремим зборам, які підпорядковувалися місцевій адміністрації. Сенат на третину складався з senatorів, яких призначав президент, а на дві третини – з обраних кандидатів; проте вибори senatorів були двоступеневі: спочатку обиралися воєводські колеги виборців, право участі у голосуванні надавалося лише особам, які мали вищу освіту, офіцерам, представникам органів самоврядування й деяких громадських організацій. Конституція гарантувала громадянам головні демократичні права, але обмежувала їх обов'язком лояльності до держави і “загального добра”, які можна було трактувати дуже широко.

Нова Конституція завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона запровадила надзвичайну роль держави і виконавчої влади, яким підпорядковувались усі громадянські інститути та особи. Ідея суверенітету народу, яка переважає в демократичних конституціях, була замінена державною ідеологією, що ґрунтувалася на засадах елітарності влади. Це зближувало її з основними законами тоталітарних держав. Конституція була “написана” під Ю. Пілсудського. Проте невдовзі

після підписання Конституції, 12 травня 1935 р., він помер, залишивши помітний слід в історії Польщі. Незважаючи на суперечливе ставлення до його особи, сотні тисяч поляків провели Маршала в останню путь, яка пролягла з Варшави до Вавельського замку у Кракові.

Польща у переддень війни

Піلسудчики без Пілсудського. Смерть Ю. Пілсудського позбавила правлячий табір загальновизнаного авторитету. Серед пілсудчиків не було постаті, яка б дорівнювала Маршалові за широтою політичного мислення та інтуїції. Після травневого перевороту 1926 р. Ю. Пілсудський використовував своїх підлеглих для виконання поточних завдань, змінював їх на посадах, позбавляв права ініціативи. Своїм можливим спадкоємцем він вважав В. Славек, якого незадовго до смерті поставив на чолі уряду. Відразу після похорону Маршала відбулася вузька нарада наближених осіб, на якій було вирішено “поділити” посади Ю. Пілсудського: Генеральним інспектором Збройних Сил призначили генерала Е. Ридз-Смігли, військовим міністром – ген. Т. Каспшицького, на чолі уряду залишився В. Славек. На нараді виявилось прагнення президента І. Мосціцького чинити більший вплив на політику табору. У середовищі пілсудчиків відчутнішим став поділ на прихильників жорсткого курсу (група “полковників”) і ліберальних політиків, які намагались дійти порозуміння з опозицією (М. Зиндрам-Косьцялковський).

На вересень 1935 р. були призначені вибори до парламенту, які проводилися за новою Конституцією і виборчим законом. У їх результатах не було сумніву, тому опозиційні партії та організації висловилися за бойкот виборів (ендеки, соціалісти, людовці). Це змусило пілсудчиків шукати порозуміння з національними меншинами. Особливого значення вони надавали участі у виборах українців Галичини. Тривалі переговори з діячами УНДО, які велися від 1931 р., завершилися 29 травня 1935 р. “усною” угодою, яка отримала назву **“нормалізації” польсько-українських взаємин**. Українські діячі пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та голодомор, які розгорнулися в радянській Україні в першій половині 30-х років і ставили перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах й адміністрації Східної Галичини, створення українського університету, звільнення політв’язнів, а також гарантовані місця в майбутньому парламенті й місцевих урядах. Зі свого боку, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди “нормалізації” поділило українське суспільство: частина населення пішла за УНДО і підтримала порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах взяли участь 50 % українських виборців. Подібний розкол стався також серед білорусів. Німецька та єврейська меншини висловилися за участь у виборах. Це було успіхом правлячого табору.

Під час виборчої кампанії окреслилися **розбіжності серед пілсудчиків**. Частина їх вважала, що ББВР повинен зійти з історичної арени, поки не перетворився на звичайну політичну партію. В. Славек поширював романтичні погляди про те, що надалі суспільство повинно керуватися тільки Конституцією. Однак інші пілсудчики не збиралися втрачати владу. Їхні наміри в образній формі охарактеризував Е. Ридз-Смігли у виступі на з’їзді Союзу легіонерів у Кракові в серпні 1935 р.: “Не тільки не віддамо цілої сукні, але навіть гудзика...” Вибори відбулися 8 вересня 1935 р. і стали по суті плебісцитом. У них взяли участь тільки 46,5 % виборців. У Варшаві голосувало 29 %, Великопольщі –

37,4 %. У виборах до сенату голосували 62,4 % виборців (хоча їх загальна кількість обмежувалась 2 % від усіх виборців!). Натомість українці дістали 13 сеймових і 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО *Василь Мудрий* обійняв посаду віце-маршалка сейму. Пілсудчики отримали слухняний парламент. Маршалком сейму став С. Цар, маршалком сенату – А. Прістор.

Після виборів розбіжності в правлячому таборі поглибилися. На більшу роль у ньому претендував президент І. Мосьціцький, якому Конституція давала в руки необмежену владу. Він почав гуртувати навколо себе осіб, яких назвали *групою Замку* (від резиденції президента). До неї входили помірковані пілсудчики й господарські діячі (Е. Квятковський). Коли В. Славек звернувся до І. Мосьціцького з пропозицією провести вибори президента, той відмовився. Поступово вимальовувалися два основні табори пілсудчиків: І. Мосьціцький з “групою Замку” та Е. Ридз-Смігли з військовими колами. Місця для “полковників” не залишалось. У жовтні 1935 р. за дорученням президента новий уряд сформував М. Зиндрам-Косьцялковський, віце-прем’єром став Е. Квятковський, міністром закордонних справ – Ю. Бек. Втративши вплив, В. Славек наприкінці жовтня розпустив ББВР. Влада, по суті, перейшла до рук “групи Замку”. В. Славек був усунутий від політики і незабаром наклав на себе руки.

Новий уряд виступив із гаслом “зближення” влади та суспільства. Але у внутрішній політиці вдався до непопулярних кроків, запровадивши нові податки, зменшивши бюджетні асигнування на пенсії, освіту, державні установи. Щоб зняти соціальну напругу в суспільстві, уряд ввів регламентацію грошового обігу із закордонними банками, розпустив 93 картелі, оголосив амністію політв’язнів.

Певні ознаки **послаблення правлячого табору** активізували опозиційні сили, насамперед ліві партії. Вони прагнули підсилити виборче враження про ізоляцію режиму. Наприкінці 1935 р. намітилося зближення між соціалістами і комуністами. КПП розпочала реалізацію нової політичної лінії на створення “народних фронтів” проти сил “фашизму і реакції”, рекомендованої VII конгресом Комінтерну у 1935 р. Вона передбачала зближення і взаємодію з демократичними рухами, щоб здобути і поширити свій вплив серед мас. Заклики комуністів до єднання в боротьбі з санацією знаходили певний відгук в низових організаціях ППС і СЛ. Початок 1936 р. ознаменувався зростанням страйків і демонстрацій проти політики уряду. Їх організаторами були комуністи і соціалісти. Страйки розпочалися в Лодзі, а у березні охопили Краків. Втручання поліції призвело до сутичок і нового загального страйку робітників міста. Поліція відкрила вогонь по демонстрантах, які вийшли під червоними прапорами і комуністичними гаслами, в результаті чого загинуло десять осіб. Похорони загиблих супроводжувалися багатотисячною демонстрацією. Краківські події викликали численні протести профспілкових і громадських організацій. Страйки солідарності з краківськими робітниками відбулися в інших промислових центрах. У квітні 1936 р. поліція розстріляла демонстрацію безробітних у Львові, внаслідок чого загинув безробітний В. Козак. Його похорон перетворився на демонстрацію, в ході якої відбулися сутички з поліцією і військами. Було вбито 14 і поранено понад 100 осіб. Опозиційного спрямування щодо режиму набуло відзначення людового свята (31 травня), в якому 1936 р. взяло участь близько мільйона селян. Під час свята людовці вручили Е. Ридз-Смігли резолюцію, в якій вимагали повернення демократичної Конституції, розпуску парламенту, дозволу на приїзд у Польщу В. Вітоса.

Невдоволення проявлялося також у середовищі інтелігенції. Частина вчителів, літераторів лівого спрямування виступила з критикою режиму санації на сторінках видань КПП – “Дзеннік популярни”, “Зе свята”, “По prostu”. Певний резонанс мали статті *Леона Кручковського, Ванди Василевської, Люціана Шенвальда, Юліана Тувіма* та

ін. У травні 1936 р. за ініціативою і при підтримці КПП у Львові був організований *З'їзд працівників культури на захист миру*, на якому його учасники засудили наступ фашизму в ідеології та політиці, закликали до об'єднання демократичних сил. За лаштунками з'їзду проглядалися тоталітарні риси більшовицьких диригентів.

Ситуація в державі ускладнювалася зростанням напруження в міжнаціональних стосунках. У кількох вищих школах ОНР спровокував антисемітські виступи, а також єврейські погроми, найбільший з яких відбувся у м. Пшитик. Посилення антисемітизму й агітація сіоністів спричинили виїзд у 1937 р. близько 160 тис. євреїв до Палестини. Антисемітські провокації були засуджені костелом і демократичними партіями.

Зростання радикальних тенденцій у політичному житті Польщі викликало занепокоєння ліберально-демократичних сил. Вони не погоджувалися з диктаторськими методами правління пілсудчиків. Серед них помітною постаттю був ген. В. Сікорський, який на початку 20-х років очолював уряд і військове міністерство. У 1928 р. він був усунений з усіх керівних посад, але зберіг певні впливи серед військових й окремих політичних угруповань. З ним підтримували взаємини знані політики і промисловці М. Ратай, С. Тугутт, Л. Василевський, Г. Тененбаум, ген. Ю. Галлер та ін. На початку 30-х років вони нав'язали стосунки з І. Падеревським, який тоді проживав у своєму маєтку в місцевості Морж (Швейцарія) і не проявляв симпатій до санаційного режиму. Ініціатором створення антисанаційного руху виступав В. Сікорський. У лютому 1936 р. він організував зустрічі опозиційних діячів в маєтку І. Падеревського, планував створити потужний опозиційний блок. До них незабаром приєдналися людовець В. Вітос, хадек В. Корфанти, голова НПР К. Попель. На зустрічах йшлося про підготовку перевороту, який би усунув пілсудчиків від влади. З цією метою учасники розмов утворили об'єднання *Фронт Морж* (від назви місцевості, де був розташований маєток І. Падеревського). Вони сподівались об'єднати опозиційні організації, повалити режим і повернути демократію, поставити президентом І. Падеревського. Але до цього не дійшло, тому що ендеки, людовці і соціалісти не погодилися з програмою і складом Фронту. У складі Фронту Морж залишилися військові організації, християнські демократи і НПР. У 1937 р. Фронт перетворився на центристську *Партію праці* (Стронніцтво праці, СП), в якій об'єдналися хадеки, НПР, військові.

Посилення опозиційних сил і послаблення влади не влаштувало групу військових, які гуртувалися навколо ген. Е. Ридз-Смігли. Вони дійшли згоди з “групою Замку”, і в травні 1936 р. був створений новий уряд, який очолив ставленик військових Ф. Славой-Складковський. Посади в уряді були поділені між двома угрупованнями пілсудчиків, а “група полковників” залишилася “за бортом”. Про завершення перегруповання в правлячому таборі свідчило надання Е. Ридз-Смігли звання Маршала і декрет президента, який окреслював Маршала як другу після президента особу в державі. Новий прем'єр був прихильником суворої військової дисципліни, яку намагався запровадити в адміністративному апараті. Він прославився своїми несподіваними інспекціями, що проводились о будь-якій годині дня і ночі, дрібничковими розпорядженнями, наказами про обов'язкове встановлення туалетів (“славоєк”) і однакового фарбування парканів. У внутрішній політиці не зупинявся перед репресіями, стверджуючи, що “поліція стріляла і буде стріляти”.

Угода зміцнила позиції Е. Ридз-Смігли, розпочала період консолідації правлячого табору і водночас зростання тоталітарних тенденцій у його політиці. Маршал був прихильником правління “твердої руки”. Але йому була потрібна політична опора. У лютому 1937 р. після тривалих приготувань була оголошена програмна декларація нової організації – *Табору національного єднання* (Обозу з'єднання народовего, ОЗН). Уже назва організації свідчила про зростання націоналістичних серед пілсудчиків. Деклара-

ція, розроблена під керівництвом полковника А. Коца, проголошувала понадсоціальне значення держави і підкреслювала роль війська в її захисті. Державницька ідеологія була зміцнена значним обсягом націоналістичних положень, запозичених в ендеків, що визначали пріоритет нації, пов'язували польську націю з католицькою церквою, не залишаючи місця для свободи вибору особи. Проголошувалось право влади втручатись у справи особи і колективу, організовувати і керувати суспільством незалежно від його соціальних та політичних орієнтацій. Декларація поширювала культ Ю. Пілсудського, містила антикомуністичні гасла, ставила політику щодо національних меншин у залежність від їхнього ставлення до держави. Не випадково ендеки звинуватили пілсудчиків в “ідеологічному плагіаті”. Зближення ендеків і пілсудчиків прослідковувалося також у створенні структури ОЗН. На відміну від ББВР, *Озон* (так називали організацію в публіцистиці) створювався як монопольна ієрархічна партія, при вступі до якої попередні організації розпускалися. Влада ОЗН не обиралась, а призначалась. На чолі партії став А. Коц. Творці ОЗН приступили до створення молодіжної прибудови партії – *Союзу молодой Польщі* (Зв'язку млодей Польскі, ЗМП), яке здійснювали молоді ендеки з ОНР.

Виникнення Озону зустріло негативну реакцію з боку демократичних політичних партій, представників національних меншин. Комуністи вважали Озон фашистською організацією. Проти її ідеології та політики виступила також частина прихильників табору пілсудчиків, які вважали нові кроки зрадою ідей Ю. Пілсудського. Відмовилися приєднатись до Озону Союз професійних спілок, організації інтелігенції та вчителів. Частина сенаторів від ББВР восени 1937 р. заснували у Варшаві *Демократичний клуб*, який виступив проти націоналізму й тоталітаризму. Група Замку, що увійшла до ОЗН, намагалася протидіяти прихильникам тоталітаризму.

У таборі ендеків тривали дискусії між “старими” і “молодими”. У зв'язку з хворобою Р. Дмовський усунувся від справ СН і незабаром помер (січень 1939 р.). Після нього боротьба в партії розгорнулася з новою силою. Назовні діяльність партії проявлялась у голосних антисемітських авантюрах.

Єдності бракувало і в інших політичних партіях. У СЛ набула поширення ідеологія аграризму, яка надавала селянству самостійного економічного та політичного значення в суспільстві. Конгрес СЛ у січні 1937 р. визначив людський рух як такий, що не залежить ні від лівих, ні від правих, поставив завдання повернення в країні демократичного устрою, завершення земельної реформи. У документах конгресу прозвучала теза про домінуючу роль селянства та його впливу у майбутній демократичній Польщі. Людовці відхилили пропозиції соціалістів і Фронту Морж про об'єднання опозиційних сил у Демократичному фронті, самостійно організували антисанаційні кампанії. На серпень 1937 р. СЛ запланувало всепольський селянський страйк, який повинен був змусити правлячий табір піти на поступки. 15 серпня, під час селянського свята, розпочався страйк, який проявився в припиненні будь-яких торговельних операцій продуктами харчування. Найбільшого розмаху селянський протест набув у Малопольщі, де в ньому взяли участь майже 100 % селян (українські селяни в Східній Галичині підтримали страйк). Влада застосувала для придушення страйку поліцію, яка діяла за методами “пацифікації” східногалицького села 1930 р. Це призвело до сутичок і загибелі кількох селян, масових арештів. Страйк засвідчив зростання згуртованості й політичної свідомості селян.

Становище в робітничому русі теж не сприяло консолідації антисанаційних сил. У 1937 р. внаслідок заходів уряду і поліпшення господарської кон'юнктури становище робітників дещо поліпшилося, скоротилося безробіття, зросла заробітна плата. Разом з тим, страйковий рух посилювався. ППС виступила за соціальні перетворення, які повинні

покласти край капіталізму й запровадити демократичну систему. Принципове значення для ідеології та політики партії мало питання ставлення до комуністів. ЦК КПП пропонував соціалістам співробітництво в боротьбі з режимом санації і створення уряду демократичних сил. Однак керівництво ППС відкинуло пропозиції комуністів, пославшись на залежність КПП від Комінтерну. У керівництві ППС зміцнилося праве крило, яке розраховувало на національну солідарність трудящих верств (Т. Арцішевський, М. Недзялковський, К. Пужак). КПП робила кроки для налагодження співробітництва з іншими демократичними силами. Проти партії правлячий табір вживав найгостріших репресій: у 1937 р. за звинуваченням у комуністичній діяльності було заарештовано близько 5,6 тис. осіб. Незабаром для польських комуністів настали ще тяжчі часи. У 1936-1937 рр. в СРСР розпочалася хвиля масових репресій проти опозиції Й. Сталінові та інакомислення у ВКП(б) і Комінтерні. Радянський диктатор усував з шляху до необмеженої влади всіх потенційних опонентів. Масові репресії

Рис.60. Генрик Юзевський, волинський воєвода, колишній міністр в уряді УНР С. Петлюри.

охопили спочатку поляків в органах влади СРСР, потім керівні кола КПП в СРСР, у Комінтерні і, нарешті, в Польщі. На початку 1938 р. під приводом опанування КПП “провокаторами й агентами польської охоранки” Комінтерн розпустив Компартію Польщі. Значно пізніше, у 1956 р., рішення Комінтерну було визнано необґрунтованим, а сотні її репресованих діячів – реабілітовано, серед них генерального секретаря ЦК КПП Ю. Лещинського-Ленського. Поряд з польськими комуністами під репресії і розпуск попали діячі КПЗУ і КПЗБ.

З посиленням тоталітарних тенденцій у правлячому таборі зазнала змін **політика щодо національних меншин**. Уряд відійшов від угоди про “нормалізацію” стосунків з українцями, не виконав узяті на себе зобов’язання. Навесні 1938 р.

з посади волинського воєводи було відкликано Г. Юзевського, який намагався знайти спільну мову з українцями. Усе це ще раз підірвало віру української громадськості в можливість порозуміння з поляками і створення підстав майбутньої української державності в Польщі. Антипольські настрої різко посилювалися в результаті політики властей щодо зміцнення східного кордону. Ця політика, якій надали імпульсу військові, передбачала рішучий перехід до примусової колонізації українського населення, переселення частини свідомих українців у центральні райони країни, проведення реполонізації т.зв. “загородової шляхти”. На Холмщині, Поліссі та Підляшші було розпочато т.зв. “акцію ревіндикації”, тобто на повернення на католицтво православних українців. Влада виходила з того, що нібито місцеве православне населення було “зросійщене” за часів царату і тепер повинно повернутися до “рідного лона”. Навернення відбувалося примусово, із залученням війська, супроводжувалося закриттям православних храмів або їх передачею католицькій церкві. Ці дії викликали серйозний опір місцевого населення; католицький костел був змушений відмежуватися від них. З 389 церков, які були тут у 1914 р., залишилося лише 51 (189 перетворили у костели, а 149 зруйнували). Колонізаційні заходи уряду і військових поклали край угоді “нормалізації”. У 1938 р. українські політичні партії утворили у Львові *Контактний комітет*, завданням якого була консолідація національних сил. Його керівники повернулися до вимог національно-територіальної автономії українських діляниць Польщі. В українському середовищі зросли впливи радикальної ОУН, керівники якої

схилялися до орієнтації на гітлерівську Німеччину, яка в ході ліквідації “версальської системи” погодиться на утворення Української держави. Осередки ОУН в Польщі посилили терористично-саботажні дії в східних районах країни. Власти відповіли новою “пацифікацією” українських сіл Тернопільщини. Українсько-польські стосунки в 1938-1939 рр. різко загострилися.

Занепокоєння польського уряду викликали процеси серед німецької меншини в Польщі. Хоча в листопаді 1937 р. було підписано польсько-німецьку *Декларацію про взаємний захист прав меншин*, ревізійні настрої серед німців у Польщі поширювалися. Їх провідником була *Молодонімецька партія* (Jungedeutsche Partei), що діяла за взірцем гітлерівської НСДАП. Отримуючи кошти з Берліна, прогітлерівські сили вели націоналістичну пропаганду, надавали соціальну допомогу німецькому населенню. Центром поширення націонал-соціалістських ідей став Гданськ, де НСДАП перемогла на виборах і стала правлячою. Проте гітлерівцям не вдалось утворити в Польщі згуртованої “п’ятої колонії”.

Зміна національної політики польського уряду позначилася на становищі білорусів. Практично було ліквідовано білоруську школу, обмежено сферу культурного життя. Після розпуску КПП і КПЗБ посилилися радикальні тенденції серед білоруських християнських демократів. У 1936 р. вони утворили *Білоруське національне об’єднання* (БНО), яке виступило з програмою утворення незалежної об’єднаної Білоруської держави. Однак вплив БНО серед білоруських селян був незначним.

На тлі загострення соціальних і національних суперечностей, посилення антисанаційної опозиції в таборі пілсудчиків тривали суперечки про методи правління. Керівник ОЗН А. Коц виступав за подальше посилення тоталітарних методів, розпуск політичних партій і запровадження диктатури. Ходили чутки про підготовку ним державного перевороту, в ході якого передбачалося фізичне усунення опозиційних політиків, організація акції на зразок “Варфоломійської ночі”. Йому протистояла “група Замку”, яка схилялася до пом’якшення методів правління і порозуміння з опозицією. Вирішальну роль у спорі відіграли впливові військові, які не підтримали диктаторських намірів А. Коца. Проти нього виступили також діячі санаційного *Союзу поліпшення республіки* (Зв’язку направи Жечипосполітей, ЗНР), які представляли ліберальне крило табору (С. Буковецький, М. Гражинський). У січні 1938 р. А. Коц подав у відставку з посади голови ОЗН, його місце посів більш поміркований ген. С. Скварчинський. Незабаром програма Озону зазнала модифікації: у ній були приглушені націоналістичні моменти, а на перший план поставлені практичні завдання модернізації господарства, поліпшення соціальної інфраструктури країни тощо. Керівництво ОЗН робило кроки, щоб нав’язати контакти з опозицією, насамперед людовцями і соціалістами.

Не останню роль у злагодженні політики правлячого табору відіграла економічна ситуація. Поліпшення господарської кон’юнктури дозволило до 1937 р. подолати кризові явища в промисловості і сільському господарстві. Однак Польща за багатьма показниками відставала від розвинених європейських країн. Уряд був змушений шукати шляхів подолання відставання, осучаснення господарської структури. **Нову програму економічного розвитку** запропонував віце-прем’єр Е. Квятковський на засіданні сейму в червні 1936 р. Програма передбачала виконання чотирирічного плану розвитку продуктивних сил шляхом збільшення державних капіталовкладень у будівництво промислових об’єктів. План передбачав, що впродовж чотирьох років держава виділить до 1,8 млрд. злотих на розбудову промислових підприємств, електростанцій, шляхів у центральних районах Польщі, що дозволить оновити господарський потенціал, зміцнити обороноздатність, створити нові робочі місця. Одночасно почалася реалізація шестирічного плану модернізації польської армії. На початку 1937 р. уряд оголосив план

створення *Центрального промислового округу* (ЦОП) у трикутнику між Віслою і Сяном. Терен було обрано з огляду на оборонні інтереси.

У 1937 р. в районі ЦОП розпочались активні роботи з будівництва трьох електростанцій, ремонту доріг, проведення газопроводу, житлового будівництва. Головна увага була приділена будівництву металургійного комбінату в Стальовій Волі, заводів озброєнь в Радомі і Саноку, літакобудівних підприємств у Жешові і Мельці, хімічних – в Дембіце і Нєдоміцах, автомобілебудування – в Стараховіцах. Усі підприємства будувалися на державні кошти і були власністю держави. На ЦОП у 1939 р. було використано 50 % усіх коштів бюджету Польщі. На початку 1936 р. Польща отримала кредит у 2 млрд. франків від Франції, який було скеровано на ЦОП. Уряд вжив заходів для посилення контролю за приватними підприємствами, зокрема в Сілезії. На початку 1939 р. чотирирічний план було виконано, а в грудні 1938 р. Е. Квятковський запропонував новий – 15-річний план економічного розвитку Польщі, який повинен був продовжити модернізацію господарства, прискорити урбанізацію, зменшити відмінності між Польщею А і Польщею Б. Реалізації плану перешкодила війна.

Рис.61. Останній довоєнний уряд Польщі (травень 1936 р.). Зліва направо: Е. Калінський, Ю. Ульріх, В. Свєнтославський, Ю. Бек, Т. Каспицький, В. Грабовський, Е. Ридз-Смігли, Ф. Славой-Складковський, Е. Квятковський, М. Зиндрам-Косьцалковський, Ю. Понятовський.

Улітку 1938 р. **стосунки в правлячому таборі** знову загострилися. У червні замість померлого С. Цара маршалком сейму було обрано В. Славека. Знаючи про образи В. Славека за усунення його від влади, а також наміри зайняти президентське крісло, І. Мосьціцький вирішив розпустити парламент, щоб усунути В. Славека і його прибічників. Нові вибори відбулися в листопаді 1938 р. Опозиційні партії закликали до їх бойкоту. Однак на той час міжнародна ситуація гуртувала поляків перед загрозою зовнішньої небезпеки. Католицький костел закликав вірних “йти до урн (виборчих – Л.З.) з почуттям патріотичного обов’язку”. У виборах до сейму взяло участь 67,1 % виборців, сенату – 70 %. Озон здобув 80 % місць у сеймі і сенаті (що було наслідком мажоритарної виборчої системи). Групі В. Славека не вдалося вибороти місця в парламенті. Правлячий табір святкував перемогу. Новий сейм очолив теоретик санації професор В. Маковський, його заступником став представник УНДО В. Мудрий. Українські послы виступили з трибуни сейму з гострою критикою правлячого табору та його національної політики. У наступні місяці конфронтація правлячого табору й опозиції зменшилася з огляду на зростання зовнішньої загрози.

У другій половині 30-х років Європа стала ареною агресивних дій Німеччини та Італії. **Польська зовнішня політика** спиралася на концепцію балансування між Німеччиною та СРСР з оглядом на Францію. Однак Франція тоді шукала зближення з СРСР і уклала з ним у травні 1935 р. Договір про взаємну допомогу, а Великобританія була схильна йти на поступки Німеччині та Італії, щоб не допустити нової війни на континенті. За таких умов польська дипломатія, очолювана Ю. Беком, піддалася на німецькі обіцянки мирного співіснування. Навесні 1936 р. Гітлер порушив версальські та локарнські угоди, окупувавши т.зв. Рейнську демілітаризовану зону. Франція та Великобританія не вжили заходів для відпору Німеччині. Це переконало польську дипломатію в необхідності утримання нормальних стосунків із своїм західним сусідом. У таборі військових лунали голоси занепокоєння з приводу швидкого озброєння Німеччини. Навесні 1936 р. президент І. Мосьціцький утворив *Комітет оборони держави* (Комітет оборони паньмтва, КОП), до якого увійшли вищі представники влади й війська. Тоді ж Е. Ридз-Смігли дав наказ розробити план можливої війни з Німеччиною. На початку 1938 р. військові опрацювали стратегічний план, в якому зазначалося: “Восний потенціал Польщі порівняно з Німеччиною настільки малий, що треба визнати Польщу нездатною до самостійної війни з Німеччиною...”

На початку 1938 р. польська дипломатія мала відомості про наступні агресивні кроки Гітлера стосовно Австрії та Чехословаччини, але вважала, що зовнішня активність Німеччини буде поширюватися лише на південь і захід. У березні 1938 р., коли Гітлер здійснив приєднання Австрії до III Райху, польські правлячі кола вирішили скористатися з моменту і змусити Литву погодитися на нормалізацію відносин. 17 березня польський уряд спрямував Литві ультиматум з вимогою встановити дипломатичні стосунки протягом 48 годин. До Вільна прибув Е. Ридз-Смігли, який дав розпорядження привести збройні сили в бойову готовність. Преса наповнилася закликами на зразок “Командувачу, веде на Ковно!” Литва прийняла ультиматум і встановила дипломатичні відносини з Польщею. Однак на міжнародній арені “литовська справа” викликала недобрий резонанс: Франція висловила занепокоєння розвитком подій, а СРСР попередив Польщу, що не залишиться нейтральним у випадку нападу на Литву.

Наступним кроком Гітлера була Чехословаччина. Польські дипломати були впевнені, що західні країни не будуть воювати за Чехословаччину. Було вирішено використати момент для розв’язання давнього спору за Цешинську Сілезію. За прикладом німців і за намовою польського МЗС, поляки цього району в березні 1938 р. виступили з вимогою автономії. У вересні 1938 р. керівники Німеччини, Італії, Франції і Великобританії підписали Мюнхенський договір про передачу Судетів Німеччині. 30 вересня польське МЗС скерувало чехословацькому урядові ультиматум з вимогою передачі Польщі т.зв. Заолзької Сілезії. У чехословацького уряду не було виходу, він прийняв польський ультиматум. 2 жовтня польські війська окупували терен у 802 кв.км і 227 тис. населення. Участь Польщі в поділі Чехословаччини погіршила міжнародний авторитет країни, створила враження про союз Варшави і Берліна.

24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запропонував польському послові в Берліні Ю. Ліпському план “загального розв’язання проблем між Польщею і Німеччиною”. Він включав приєднання Гданська до Райху, побудову екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Східної Пруссії, приєднання Польщі до Антикомінтернівського пакту. У підсумку це означало входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її на сателіта Німеччини. Спочатку до німецьких пропозицій в Польщі віднеслися легковажно. Польські керівники виступили з територіальними претензіями до Словаччини, яка проголосила свою автономію, і домоглися передачі Польщі невеликих територій в районі Спіша й Орави на

польсько-словацькому пограниччі. На початку листопада 1938 р. у Відні німецько-італійський арбітраж передав частину теренів Словаччини і Закарпатської Русі Угорщині. Водночас у Хусті було проголошено Карпатську Україну, яка повинна була стати основою Української держави під егідою Німеччини. Однак незабаром плани Гітлера змінилися, і він дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною. Правителі Польщі сприйняли цей факт із задоволенням.

У березні 1939 р. Німеччина порушила Мюнхенську угоду й окупувала Чехію та Моравію, перетворивши їх на протекторат Богемію. Одночасно була проголошена незалежна Словаччина, що підпорядковувалася Німеччині. Ці дії опритомнили керівників Франції та Великобританії, змусивши вжити негайних кроків для протидії агресії. 21 березня 1939 р. міністр Ріббентроп ще раз поставив перед польським послом Ліпським німецькі вимоги. Польща відповіла відмовою, що було рівнозначним підготовці до війни. З цього часу польські керівники почали докладати гарячкових зусиль для зміцнення оборони на заході і пошуку союзників. Великобританія взяла на себе ініціативу створення на сході континенту союзу, який би протистояв Гітлеру і включав Польщу та СРСР. Польський міністр закордонних справ Ю. Бек не бажав зв'язувати Польщу багатосторонніми союзами, тому 6 квітня в Лондоні було підписано польсько-британський договір про гарантії взаємної допомоги на випадок агресії проти однієї з країн з боку Німеччини. Через тиждень до договору приєдналася Франція. Гарантійний договір переконав Гітлера у невдачі задуму перетягнути Польщу на свій бік, і він дав розпорядження готувати план нападу на неї ("Білий план"). 28 квітня Гітлер виступив з істеричною промовою у рейхстазі, назвавши Польщу "підпалювачем війни" і денонсував польсько-німецьку декларацію 1934 р. У відповідь Ю. Бек 5 травня зробив доповідь на засіданні сейму, в якій відкинув німецькі звинувачення, дезавулював німецькі спроби підпорядкувати Польщу. 23 травня на нараді вищих німецьких військових чинів Гітлер повідомив про рішення завдати збройний удар по Польщі у найближчий період, пояснивши, що йдеться не про Гданськ, а "розширення життєвого простору на сході і забезпечення продовольства".

Агресія проти Польщі. Від початку війни Гітлера могла втримати лише потужна коаліція держав з участю СРСР. Навесні 1939 р. розпочались англо-франко-радянські переговори. Радянський диктатор Й. Сталін, усвідомлюючи значущість позиції СРСР у майбутньому європейському конфлікті, вирішив затягти свою дипломатичну гру, щоб перехитрити як західні країни, так і Гітлера, й у підсумку встановити власний контроль на континенті. Дипломати СРСР провадили переговори на два фронти – з Англією та Францією, а також таємні – з Німеччиною. У травні-червні Й. Сталін дійшов висновку, що західні країни не погодяться з розширенням впливу СРСР: він вирішив піти на тимчасове зближення з Німеччиною, щоб скерувати погляди фюрера на Захід, а на заключному етапі війни Німеччини з Францією та Англією втрутитися в конфлікт й продиктувати Європі свої умови. На англо-франко-радянських переговорах радянські дипломати намагалися добитися згоди західної сторони на пропуск радянських військ через територію Польщі. Однак цьому категорично противилося польське керівництво, посиляючися на неминуче встановлення в країні більшовицького контролю.

У серпні 1939 р. радянський диктатор дав наказ припинити переговори з Англією й Францією, і 23 серпня СРСР підписав *Договір про ненапад з Німеччиною*, який отримав назву "пакт Ріббентропа-Молотова". Сам договір підтвердив відмову обох сторін від участі у воєнних діях одна проти одної. Ціна угоди містилася в таємному додатковому протоколі, долученому до договору. У ньому йшлося про розподіл сфер впливу між двома державами, за яким усі терени на схід від Балтійського моря, Вісли і до Чорного моря переходили під контроль СРСР, на захід – до Німеччини. Фактичний поділ

Центрально-Східної Європи не залишав місця для незалежної Польської держави. Радянсько-німецький пакт викликав шок у європейської громадськості.

Підписання договору розв'язало руки Гітлеру. 25 серпня 1939 р. він дав наказ наступного дня завдати удару по Польщі. Однак 25 серпня Польща і Великобританія підписали *Договір про взаємну допомогу*. Це змусило Гітлера відкласти напад і прозондувати ґрунт відносно можливих дій Англії та Франції. 29 серпня Гітлер представив британському послу в Берліні Гендерсону можливі умови порозуміння з Польщею, які виходили за межі попередніх вимог. У них йшлося про проведення плебісциту на польському Помор'ї із залученням німців, які мешкали тут до 1918 р., створення міжнародної слідчої комісії для вивчення скарг національних меншин в Польщі тощо. Усе це мало на меті забезпечити Німеччині алібі і перенести відповідальність за конфлікт на Польщу. Одночасно німці вдалися до низки провокацій на польсько-німецькому кордоні, найголоснішою з яких був інсценізований напад переодягнених у польські мундири в'язнів німецьких концтаборів на німецьку радіостанцію в Глівіце, організований керівництвом Управління безпеки 31 серпня 1939 р. Ця провокація стала формальним приводом для початку агресивних дій Німеччини. Коли Гітлер переконався в нереальності атаки на Німеччину з боку заходу, то 31 серпня 1939 р. дав наказ почати наступ о 4 год. 45 хв. 1 вересня 1939 р. У визначений термін німецькі війська перейшли кордон.

Воєнна небезпека притишила політичні конфлікти в Польщі. Опозиція пропонувала правлячому табору співпрацю у зміцненні оборони країни, але отримувала відмову. Уряд і армія вживали термінових заходів для зміцнення західних рубежів держави. 22 серпня Генеральний інспектор Збройних Сил видав наказ провести таємну часткову мобілізацію у західних округах. 29 серпня було оголошено загальну мобілізацію, однак на вимогу послів Франції та Великобританії її було призупинено і відновлено наступного дня.

Німецькі війська, зосереджені на кордонах з Польщею, мали величезну кількісну і технічну перевагу над польськими. Вони сконцентрували 1,8 млн. солдат, в тому числі 70 піхотних, 6 танкових, 7 моторизованих дивізій, 2 повітряних армії, які мали на озброєнні 2800 танків, понад 2000 літаків, близько 11 тис. гармат і мінометів, велику кількість автомобілів. Польська сторона мала у своєму розпорядженні понад 1,1 млн. солдат, близько 600 танків і 400 літаків, 2400 гармат. Співвідношення сил між Польщею і Німеччиною виглядало в кількісному співвідношенні в солдатах як 1:1.5; артилерії – 1:4.5; танках – 1:5.3; літаках – 1:5. Польські збройні сили були розміщені по всій довжині польсько-німецького кордону, який півколом тягнувся з півночі до півдня на понад 1500 км, залишаючи чималі “пустки” для дій противника. Польський план оборони під назвою “План Зет” був опрацьований лише у 1939 р. і спирався на розрахунок, що проти Німеччини одночасно виступлять Франція та Великобританія. Перед польськими воєнними угрупованнями ставилися лише оборонні завдання. Країна не була підготовлена для війни на два фронти. Дипломатичні реверанси в бік Гітлера й недооцінка загрози, яка випливала з міжнародного розкладу сил, дорого коштували Європі загалом і Польщі зокрема.

Польське суспільство та його культура

Загальні умови. На розвиток суспільства міжвоєнної Польщі чинили вплив чимало внутрішніх і зовнішніх чинників. До найголовніших з них слід віднести: утворення держави з трьох різних діляниць, в кожній з яких склалися свої традиції та способи ставлення до дійсності; вплив цивілізаційних здобутків (засобів комунікації, радіо,

телефону), що реалізувались у швидкому поширенні інформації й освоєнні нових технологій, поліпшенні умов життя населення; прагнення різних соціальних верств змінити на краще своє матеріальне становище і спосіб життя; формування території й кордонів держави, в результаті чого в її складі примусово опинились національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних угруповань і таборів; труднощі господарського плану, зумовлені загальними диспропорціями попереднього розвитку. Вказані чинники не вичерпували історичної ситуації, але істотно позначалися на формуванні індивідуальної, соціальної і суспільної свідомості населення. Остання визначала дії як окремих осіб, так і колективів.

Населення Польщі за міжвоєнне двадцятиріччя зросло з 27,2 млн. у 1925 р. до 35,1 млн. у 1939 р. Його приріст був швидшим, ніж у середньому в Європі. Національний склад суттєво не змінився. Відчутно прискорився процес урбанізації: якщо у 1921 р. в містах проживало 24,6 % населення, то в 1939 р. – 31 %. Найбільшим містом була Варшава, де у 1939 р. мешкало 1,3 млн. осіб. Зміни соціальної структури населення відбувались повільно. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято 64 % людності, у 1938 р. – 59 %. У 1919-1939 рр. з Польщі емігрувало близько 2 млн. осіб, а імігрувало 1 млн. Наприкінці періоду в США мешкало близько 4 млн. поляків, Німеччині – 1,5 млн., СРСР – 1 млн., Франції – понад 500 тис., Бразилії – 250 тис., Канаді, Чехословаччині і Литві – по 150 тис. Трагічна доля спіткала поляків у СРСР, де вони в 30-х роках були піддані репресіям і депортаціям за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі, опорі соціалістичним перетворенням тощо. Репресіями й депортаціями там було охоплено близько 400 тис. поляків.

Особливістю **модернізації соціально-економічної структури** Польщі була повільність змін при збереженні багатьох укладів і традицій. При всій відмінності селянства й міського населення по регіонах у 1931 р. загальна структура сільських мешканців була такою: 69 % селян, 12 % сільськогосподарських робітників, 19 % неселяни (ремісники, торговці, вчителі тощо). Село назагал перебувало під значним впливом костелу. Однак внаслідок проникнення сюди нових віянь, просвітницької діяльності ставлення до костелу та релігії зазнало певних змін. Самі представники костелу на підставі анкетних опитувань стверджували, що відношення селянства до віри “є проблематичним”, а до духовенства – “виразно неохоче”. Не належав до високого й авторитет сільського вчителства. Більшу роль відігравали громадські збори й ватажки різноманітних громадських організацій, кооперативів.

Значно складнішими були міські спільноти. Міста сильно відрізнялися за розмірами, господарською структурою, розташуванням. У малих містечках переважали особисті зв'язки, середніх і великих – безособові. У 1931 р. було 638 міст, з яких 308 мали до 5 тис. населення, 177 – до 10 тис., 140 – до 100 тис., 11 – понад 100 тис. Тенденції до зростання демонстрували насамперед середні та великі міста. Майже половина населення міст утримувалася з праці у промисловості й ремісництві, п'ята частина – торгівлі. Поважний прошарок становили службовці адміністрації, вчителі, особи вільних професій (правники, лікарі, літератори, митці тощо). Особливістю великих і середніх міст була присутність національних меншин: на Поліссі євреї становили більшість населення міст (наприклад, у Пінську), у Варшаві вони склали 30 %, на Волині – 50 %, містах Люблінщини – до 40 %. У Східній Галичині до 30 % міського населення становили українці; німці після завершення еміграції були незначною часткою населення міст.

У міжвоєнний період поступово стиралися й зникали регіональні зв'язки, які були відчутними на початку існування держави (“кroleв'яни”, “галіціяни”). Їм на зміну

приходили нові регіональні пов'язання, чому служило поширення впливу засобів масової інформації – преси, радіо, кіно. Серед них виділялись центри культурного життя – Варшава, Краків, Львів, Вільно. Залишався значущим етнографічний регіоналізм. Найсильнішою регіональною групою були *сілезці* (“шльонзаки”), яких об'єднували господарські традиції, політична і мовна своєрідність, неприязне ставлення до прибульців (“Шльонск для шльонзаків”) і німців. Тісні зв'язки об'єднували *кашубів* на півночі і *гуралів* на півдні Польщі, які намагалися зберегти особливості мови, традицій і звичаїв. Менш помітними були регіональні особливості інших історично-етнографічних спільнот, які зберігалися переважно на селі. Певні зміни зайшли у первісній соціальній спільноті – родині. На селі ще панував звичай “безпланового” розвитку родини. Тільки у містах і серед інтелігенції поширювався звичай “планування” родини, який викликав гостру протидію костелу. У родинній ієрархії залишалася домінуючою роль чоловіка. Однак у робітничих та інтелігентських родинх підвищилася роль *жінки*, що було пов'язане із зростанням її участі у формуванні родинного бюджету, а також емансипаційними віяннями Заходу. Загалом більш помітним було зростання самостійності жінки в роботі, товариському житті.

Зміни у соціальній структурі населення не мали радикального характеру. До кінця міжвоєнного періоду *робітничка верства* досягла 30 % усього населення. В її складі виокремлювалися групи робітників великих промислових підприємств, середніх і дрібних, ремісничих майстерень і сільського господарства. Становище цих груп відрізнялося за кваліфікацією, умовами праці, заробітною платою. Робітництво мало тісні зв'язки з селянством і міщанством, які поповнювали його лави.

Селяни були найчисленнішою верствою населення міжвоєнної Польщі. Найбільші групи серед них становили малоземельні і середньоземельні селяни із земельними наділами 1-4 га. Малоземельні селяни на кінець періоду склали половину верстви. Заможні селяни (понад 4 га) складали менше 10 %. Селянська верства об'єднувалася в кількох десятках сільських спільнот, у кожній з яких формувалися відмінні соціальні стосунки, часто залежні від регіону. На Познанщині і Помор'ї селяни господарювали в самостійних, переважно середніх господарствах; малі господарства були джерелом додаткового прибутку і утримання для сільськогосподарських робітників. Між “селянським станом” і “сільським пролетаріатом” існував чіткий поділ. У Галичині і колишньому королівстві дрібні господарства часто становили єдине джерело виживання. На Поліссі низький рівень агрокультури зумовлював майже натуральний характер селянського господарства. Окрему категорію становила загорова шляхта, особливо численна на Мазовші й Підляшші, а також частково на Волині й Східній Галичині. Вона мало відрізнялася від селян за економічним становищем, але зберігала окремі традиції й звичаї, з допомогою яких намагалася відокремитись від селян (шлюби укладалися переважно у власному середовищі). Її кількість у 30-ті роки наближалась до 800 тис. осіб.

Міщанська (дрібновласницька) *верства* (у польській термінології “дрібноміщанство”) включала в себе різноманітні групи населення, пов'язані з ремісництвом, торгівлею, дрібною власністю тощо. Чисельність цієї верстви у II Речіпосполитій зросла з 3 до 4 млн. осіб. У ній виокремлювалися принаймні дві відмінні групи: меншість “успішних” власників (магазинів, майстерень, ресторанів тощо) і більшість “напівпролетарських” міщан (шевці, кравці, халупники, торговці тощо), соціальне становище яких залишалося непевним. Міщанство різко диференціювалося за національною ознакою – переважно на поляків і євреїв. Останні дещо переважали. При цьому в колишній прусській дільниці євреїв було мало, а в інших вони займали переважні позиції в торгівлі та ремеслі. Єврейські ремісники опанували такі галузі, як виробництво скляних

виробів, бляхарство, шкіряні промисли. У східних районах країни і в центрі ремесло й торгівля майже повністю перебували в руках євреїв. У Східній Галичині порівняно швидко збільшувалася група українських ремісників і дрібних власників. Це служило додатковою причиною національних конфліктів між поляками та євреями, поляками та українцями.

У вказаний період зросла чисельність і вплив нової соціальної верстви – *інтелігенції*, або людей, пов'язаних з розумовою працею чи творчістю. До неї відносилися чиновники, інженерні працівники, вчителі, люди вільних професій, літератори, митці, духовенство. Наприкінці періоду їх налічувалося 1,5 млн. осіб. Серед інтелігенції теж можна виокремити кілька груп: інтелектуальні кола і високопоставлених чиновників з вищою освітою, чиновників середньої ланки, вчителів, нарешті, нижчу категорію людей нефізичної праці (майстри, нижчі чиновники тощо). Інтелектуальна еліта була нечисленною, групувалась у великих містах та їх наукових і творчих осередках. Матеріальне становище інтелігенції було відмінним: вищі сфери були привілейованими, становище нижчих постійно знаходилося під загрозою безробіття. Проблеми і конфлікти в середовищі інтелігенції виникали переважно на національному ґрунті. Інтелігенція єврейського походження була численною серед представників вільних професій (лікарі, правники, літератори), але до влади й адміністрації її не допускали. Українська інтелігенція теж була відкинута на другий план і трактувалася властями інструментально.

Окремий щабель у соціальній структурі займали *великі земельні власники* – земельна і родова аристократія. Підставою їх життя були кілька десятків тисяч великих земельних маєтків. Вони чинили неспівмірний щодо їхньої кількості вплив на суспільство, економіку, політику. Великі землевласники культивували традиції давньої шляхти й аристократії, відрізнялись від решти соціальних верств матеріальними умовами і способом життя, пов'язаними з європейською аристократією. Вони становили нечисленну, але добре згуртовану групу населення, яка намагалась зберегти і поширити патріотичні шляхетські традиції. До них належали магнатські родини Радзивіллів, Потоцьких, Сангушків, Сапег та ін.

До *буржуазної верстви* належало менше 1 % населення (з родинами близько 300 тис. осіб). Її чисельність у міжвоєнний період практично не зросла, а сфера впливів частково обмежувалася присутністю іноземного капіталу й розширенням державного сектору в економіці. Символом польської буржуазії було об'єднання *Левітан* (Центральний союз польської промисловості, гірництва, торгівлі та фінансів). Буржуазія відзначалася чітким поділом за етнічною приналежністю: поляки в її середовищі становили менше 50 %, решта припадала на євреїв, німців та ін.

Правлячий табір міжвоєнної Польщі не становив окремої верстви, але творив політичну еліту, обриси якої стали особливо чіткими після 1926 р. Дослідження виявили цікавий факт: за соціальним походженням найбільшу групу політичної еліти міжвоєнної Польщі складали вихідці з родин великих землевласників (24 %), а серед еліти влади їх частка була ще більшою (43 %). Водночас за джерелами утримання великі землевласники (8 %) поступалися лише селянам (10 %), а серед еліти влади налічували 10 %, поступаючися лише вищим офіцерам і чиновникам (35 %). Це значною мірою пояснює тривалість і поширеність шляхетських традицій серед правлячих кіл міжвоєнної Польщі і слабкість демократичних тенденцій. 3 травня 1926 р. спостерігалось зменшення репрезентативності добору політичної еліти країни, водночас зростала дистанція між нею та суспільством. Один з уважних спостерігачів табору санації ген. Я. Ромер у 1927 р. писав: “Але дуже важливим недоліком є ізоляція уряду від народу і монополізація урядових посад підсудчиками без огляду на [їх] кваліфікацію... Між Маршалом (при сильній участі камарильї) і народом виникав чимраз вищий і грубший

мур, біля Маршала залишаються самі пілсудчики, а серед них багато тільки кар'єристів, посередніх за здібностями, знаннями, характером”.

Поляки становили більшість у відродженій Польщі. Їхня **суспільна свідомість** формувалася під величезним впливом національної ідеології, біля новочасних підстав якої стояли ендеки, а також наслідки війн за кордони держави. Глибоко вкоріненим було переконання про справедливість польських кордонів на сході. Про це писали й промовляли політики та публіцисти різних політичних орієнтацій. Характеризуючи ці настрої, відомий історик А. Шельонговський писав: “Кордони сучасної Польщі тому впливають не з положення окраїн держави або кресів, а з посилки єдиного спільного ядра, яке створює етнічна польська стихія. Під цим кутом зору сучасна політична мапа Польщі якнайбільше нагадує етнографічну мапу з усіма її випадковостями і тільки малим відступом на сході на користь історії й топографії з відходом від засади етнічної чистоти”. Меншою мірою притягали увагу поляків “західні креси”, поза Верхньою Сілезією і Помор'ям, які вважалися польськими теренами, а також українські землі на схід від Збруча. Підставою такого уявлення було давнє переконання про те, що Польща є найбільш східною частиною західної (латинської) цивілізації (“пшедмуже Еуропи”), в той час як західний кордон є наслідком польсько-німецького компромісу і в майбутньому може бути переглянтий. Прихильниками і пропагандистами ідей “пястівської Польщі” з кордоном по Одрі і Нисі Лужицькій були ендеки, які з недовірою ставилися до “ягеллонської Польщі” з її поглядами, зверненими на Схід. Серед крайніх націоналістичних кіл набули поширення ідеї “великодержавності”, які штовхали країну до експансіоністських дій як на Сході, так і на Заході. “Держава, позбавлена прагнень, що виходять за межі її кордонів, є, на наш погляд, безвольним об'єктом, який підпорядковується чужим ворожим раціям, об'єктом, призначеним для знищення”, – писали публіцисти радикального санаційного Легіону молодих. Натомість “федеративні” візії Ю. Пілсудського та пілсудчиків на Сході поділяла незначна частина польського суспільства, вважаючи їх нереальними (до прихильників ідеї належали частина соціалістів, людовців і консерваторів).

У *трактуванні нації* серед більшості поляків переважали погляди, сформовані ендеками на основі великодержавної ідеї Речі Посполитої. Згідно з нею нація є не тільки культурно-духовним феноменом, а й політичним. Тому до складу польської нації включалися також народи, які зазнали політичного й культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави. Фактично від ідеї державництва до “державного націоналізму” еволюціонували в міжвоєнний період погляди провідних представників правлячого табору санації. Освіта, виховання, пропаганда, що проводились у загально-державному масштабі, спричинили зростання почуттів національної приналежності та партіотизму, подолання регіональних “патріотизмів” серед більшості польських верств на ґрунті державності. Абсолютна більшість поляків (як і ідеологи більшості політичних партій та груп) трактували Польщу як “національну державу”. Національні меншини сприймалися як неодмінний елемент кожної європейської держави і другорядний чинник державотворення. Єдиним винятком була справа Східної Галичини і проблема її автономії. У ставленні до національних меншин вирізнялося кілька провідних течій. Ендеки дотримувалися поглядів про культурну й цивілізаційну нижчість українців і білорусів, які не досягли рівня “політичної нації”, тому підлягають асиміляції. Державницькі прагнення цих народів ототожнювалися передусім з “німецькими інтригами” проти Польщі. Ліберально-демократичні кола, пов'язані з соціалістами й людовцями, погоджувалися з наданням українцям і білорусам автономії в складі Польщі. Один з прихильників польсько-українського порозуміння Т. Голувко зазначав: “Якщо хочемо, щоб українці пішли на угоду з нами, мусимо дати їм більше, ніж вони мали в Австрії”.

Однак і в міркуваннях цих кіл не було жодного сумніву щодо прав Польщі на Східну Галичину, Волинь, Підляшшя і Полісся. Незалежну Україну вони погоджувалися бачити лише за Збручем. Але й такі помірковані погляди не були поширені серед польської громадськості, не переважали серед соціалістів, людовців, консерваторів. Через десять років після утворення Польщі представник санаційного табору С. Сроковський був змушений визнати, що “дотеперішнє наше ставлення до українців і білорусів (...) зовсім не doprowadило до їх прихилення до польської державності, а навпаки, з кожним роком виявляє все більшу неприязнь цих етнічних груп до Польщі і польськості”. Проте більшість поляків схилилася до трактування українського та білоруського національних рухів як таких, що спровоковані німцями або більшовиками. Особливо непримиренні позиції стосовно українців займали польські кола в самій Східній Галичині, де вони перебували знаходилися під переважним впливом ендецької ідеології. За їх ініціативою 1930 р. було створене *Товариство захисту східних земель*, яке поширювало гасло “Польща передусім для поляків”. Націоналістичні гасла з одного боку (поляків) підсилювали радикальні настрої з протилежного (українців). Наслідком було зростання напруженості і міжнаціональні конфлікти. У спогадах польських осадників на Волині зазначалося: “У нас на Волині усі повинні належати до Стрілецького союзу, оскільки ми оточені з усіх боків русинами, котрі настроєні до нас погано”. Подібні рапорти напливали до властей зі Східної Галичини, Полісся.

Складним було *ставлення до євреїв*. На відміну від слов'янських меншин, вони не займали компактних теренів, а були розпорошені по всій країні, переважно по містах і містечках. Єврейське населення здебільшого належало до дрібновласницьких верств, становлячи до 70 % серед торговців і ремісників. Суперечності в цій сфері між поляками та євреями сприяли зростанню антисемітизму. Засади останнього були закладені ендеками, які вважали, що євреї не піддаються асиміляції й несуть зі собою культурні елементи, ворожі польській нації. Поширення неприязні до євреїв було також результатом замкненості життя єврейських громад і відчуженості їхніх традицій. З євреями пов'язували проникнення радикальних комуністичних ідей. У 30-х роках антиєврейська кампанія в засобах масової інформації набрала поважних розмірів і спричинила кілька антисемітських погромів, конфліктів у вищих школах, появу закликів, щоб євреї виїжджали до Палестини. Єврейське питання в міжвоєнній Польщі виявилось складнішим від українського та білоруського, оскільки його не могли розв'язати проблеми кордонів, автономій тощо. У публіцистиці підкреслювалося, що “саме верства євреїв, незважаючи на багатівкове співжиття з польською нацією, є чужим елементом у польському суспільстві...”

Німецька спільнота в Польщі здебільшого складалася із заможних селян і кваліфікованих робітників, які досить компактно заселяли три західні воєводства. Завдяки добрій організованості в кооперації, товариствах, церковних громадах вона утворювала згуртовану етнічну групу. Її становище та ставлення влади до них визначалися переважно міжнародними обставинами. У зв'язку з цим (а також впливами ідеології ендеків) у польському суспільстві склався негативний стереотип німця. У ньому переважав образ брутального солдата, який “шанує тільки силу, переконаний у власній вищості й нав'язує до традицій хрестоносців”. Однак серйозних проблем з німецькою меншиною польська влада не мала.

Проблеми національних меншин були тісно пов'язані зі справами *віровизнання і конфесій*. Конфесійна приналежність більшості співпадала з національною ідентифікацією населення. Найяскравіше це проявлялося серед прихильників юдаїзму, які повністю ототожнювалися з євреями (за переписом 1931 р. 9,8 % населення). Греко-католицьке віровизнання майже завжди свідчило про українську ідентифікацію (хоча

були й поляки греко-католики – 10,4 %). До православного віровизнання признавались українці Волині й Полісся, білоруси та росіяни (11,8 %). Більшість німців були протестантами (2,6 %), хоча траплялися серед них і поляки. Католицьке віровизнання (64,8 %) охоплювало переважно поляків, а також частину українців, німців, литовців, білорусів.

Католицька церква була добре розбудована й володіла певними привілеями в суспільному житті. Вона мала 20 дієцезій і архидієцезій, 5 тис. приходів (парафій), налічувала 10 тис. священників і близько 20 тис. черниць і ченців. Греко-католицька церква переважні впливи мала в Східній Галичині, де діяли 2 тис. приходів і 2,5 тис. священників, що підпорядковувалися митрополії у Львові. Кількість православних досягала 5 млн. осіб, здебільшого українців і білорусів, підпорядкованих російському духовенству. Державні чинники прагнули усунути залежність православної ієрархії від Москви і створити українську православну церкву. На цьому ґрунті виникали спори та конфлікти, які часом набирали гострих форм. Протестанти були поділені на кілька конфесій, серед яких найвпливовішими були лютерани. Іудеї об'єднувалися у 800 громадах, які займалися не тільки релігійними, а й соціальними та культурними питаннями. Інші віровизнання (мусульмани, караїми тощо) не мали багатьох прихильників.

Утворення і розвиток незалежної Польщі, суспільно-політичні процеси в ній, а також зміни на міжнародній арені й технічний прогрес вчинили величезний вплив на суспільну свідомість поляків. Зазнав змін образ світу і людини в ньому, що не могло не позначитися на суспільній свідомості й культурних здобутках польського суспільства. Утворення держави розпочало й швидко просунуло вперед національну та культурну інтеграцію польської нації, формування загальнонаціональної культури. Важливим моментом культурного розвою була демократизація міжлюдських стосунків, освітній, соціальний, політичний і культурний поступ ширших верств суспільства, які отримали більший доступ до культурних цінностей. Хоча соціальний поділ ще залишав помітні перегородки між верствами, зберігав культурні відмінності між окремими групами населення, але загальна тенденція суспільного розвитку позначалася серйозними зрушеннями в традиційній становій замкненості.

Нові **засоби комунікації** внесли відчутні зміни у поширення культурних здобутків серед різних верств населення. У незалежній Польщі стрімко зростала кількість періодичних видань – газет і часописів різних напрямів і відтінків. Здобуття незалежності більшістю творчих особистостей сприймалося як настання “ери свободи”. Якщо в 1918 р. у польських землях видавалося близько 500 назв періодики, то наприкінці періоду їх кількість перевищувала 2600; 80 % видань виходило польською мовою. Поширилося друкування тижневиків, які вміщували багато публіцистики й літературних творів; серед них популярними були *Відомості літерацьке*, *Тижоднік літерацькі*, *Свят*, *Ілюстровани кур'єр цодзєнни*. Велику кількість періодичних видань друкували політичні партії та громадські організації. Кожен політичний табір мав своїх відомих публіцистів, які вели полеміки з актуальних питань того часу. Ендеки мали під своїм впливом газети *Кур'єр варшавські*, *Газета львовська*, *Газета варшавська*, *Кур'єр познанські*; консерватори зберігали під контролем краківський *Час*, християнські демократи – *Жечпосполіту*, *Глос народу*, пілсудчики – *Кур'єр польські*. Багато періодичних видань друкували соціалісти: *Роботнік*, *Напшуд*, *Дзєннік людови*. Свої видання мали людовці – *Пяст*, *Визволенє*, *Газета хлопска*. Популярністю користувалися католицькі видання *Мали дзєннік*, *Пшегльонд повшехни*, *Пшегльонд вступлесни*. До комуністичного табору були наближені *Нова культура*, *Плуг*. Свої видання мали національні меншини – німці, білоруси, українці. У 30-х роках українці друкували понад 140 періодичних видань, серед яких найвпливовішими були *Діло*, *Громадський голос*, *Зоря*.

Новий імпульс для розвитку отримала мережа бібліотек і читалень, які діяли передусім при громадських організаціях. У 30-ті роки налічувалося понад 9 тис. загальних і 26 тис. шкільних бібліотек, які обслуговували до 1 млн. читачів. Особливою популярністю користувалися твори Г. Сенкевича, Б. Пруса, Е. Ожешко, В. Реймонта, С. Жеромського, а серед зарубіжних авторів – В. Гюго, Е. Сінклера, А. Дюма, О. де Бальзака, Л. Толстого. Продовжували культурно-просвітницьку діяльність громадські товариства, створені у часи неволі – Польська мацеж шкільна, Товариство школи людової. У 1923 р. соціалісти створили *Товариство університету робітничого*, яке незабаром мало вже близько 200 відділень і організовувало загальнопольські робітничі фестивалі та злети.

Надзвичайне значення для поширення культури серед мас мало *радіо*. Перша радіостанція була створена у Варшаві 1925 р., а в 1939 р. їх було вже 11. Кількість абонентів зросла з 48 тис. у 1926 р. до понад 1 млн. у 1939 р. Радіопередачі, крім політичного інформування і пропаганди, відіграли велику роль у популяризації польської літератури й музичної культури. У 1937 р. польські радіостанції передали 394 радіовистави й літературні бесіди.

Усе більшої популярності набував *кінематограф*. У 1925 р. на екранах кінотеатрів демонструвалося 1077 фільмів, переважно закордонного виробництва (польських – 74). Монопольним виробником польських фільмів була кіностудія *Сфінкс*, на якій були виготовлені німі фільми *Поклик моря*, *Шалені*, екранізації творів А. Міцкевича, В. Реймонта, С. Жеромського, Г. Запольської. У 1929 р. почалося поширення звукового кіно. Це привернуло увагу багатьох письменників і діячів культури, які готували сценарії. У 1929 р. було засноване творче об'єднання *Старт*. У ньому розпочали творчу діяльність талановиті режисери *Александр Форд* (*Легіон вулиці*, 1932), *Юліуш Гардан* (*Вирок життя*, 1934) та ін. Проте кінематограф за своїм впливом ще поступався літературі та радіомовленню.

Незалежність сприяла розширенню впливу **театрального мистецтва**. Виникли десятки нових театрів, зокрема на землях Великопольщі, Помор'я та Сілезії, збільшилася кількість любительських театральних колективів. У 1936 р. діяло 103 театри (47 постійних і 56 пересувних). Завдяки талановитим режисерам і драматургам театр набув соціального значення. У 1937 р. драматичні вистави відвідали 5,5 млн. глядачів. Девізом театрального руху стали слова режисера *Стефана Ярача* “Хочемо бути живим театром”. Йому належала ідея створення “політичного театру”, пов'язаного з життям демократичних верств. У 1919 р. *Юліуш Остерва* заснував у Варшаві театр *Редута* (з 1925 р. у Вільно), який прагнув поширити мистецтво в масах, наблизити до реального життя. З іменем *Арнольда Шифмана* був пов'язаний розквіт *Театру Польського* у Варшаві, який став кузницею талановитих режисерів і акторів. Великі заслуги в розвитку театрального мистецтва мав варшавський Театр ім. В. Богуславського, в якому працювали режисери *Леон Шіллер* і *Александр Зельверович*. Л. Шіллер реалізував ідею “монументального театру”, завданням якого була інсценізація творів польських романтиків (“Дзяди”, “Кордіан”, “Небожественна комедія” тощо). Не менший успіх мали театри Кракова, Львова, Вільна. У популяризації мистецтва важливу роль відігравали аматорські театральні колективи, яких у 1931 р. налічувалося 1966. Загальна тенденція наближення театру до мас не сприяла розквіту академічних форм театрального мистецтва – опери та балету. У 1939 р. залишилося тільки два оперні колективи, не було балетних.

Спорн навколо культури. Загальним настроєм більшості поляків, який запанував після проголошення незалежності, було радісне піднесення, почуття приходу “ери свободи” і здійснення мрій. З перших днів незалежності в публіцистиці та літературі взяли гору оптимістичні ідеалізовані візії як минулого, так і майбутнього. С. Жером-

ський у загальному піднесенні писав: “У своїй прихованій сучасній величі має він (польський народ – Л.З.) найглибшу з усіх народів світу тугу до великого наступу свого духу”. Однак уже перші роки незалежності, боротьба за кордони поклали початок роздвоєнню суспільної свідомості. З одного боку, ідеалізація минулого, наголос на національних цінностях торували шлях великодержавному націоналістичному баченню ролі Польщі та поляків в сучасному світі. З другого боку, поступово набирали сили демократичні традиції, які спиралися на визнання громадянських прав народів і осіб. У *Декларації прав молодого покоління Польщі*, оголошеній 1936 р. часописом “Попросту”, підкреслювалося право всіх народів на рівноправне трактування: “Виховані на традиціях боротьби за свободу свого народу, а також інших народів, пам’ятаючи нашу 150-річну неволю, вважаємо необхідним визнати право на власну національну культуру і автономію тим націям, які заселяють польські землі, бо ж не може бути вільним народ, який утискає інші народи”. Упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття в суспільній свідомості поляків залишилася роздвоєність між традицією великодержавності і “цивілізаційного покликання” Польщі та усвідомленням нових історичних реалій, які диктували мислення новими демократичними категоріями.

Дилема національної свідомості поляків поглибилася внаслідок гострої соціально-політичної боротьби. Пілсудчики після приходу до влади 1926 р. зробили спробу поширити нову модель патріотизму, який би на перше місце ставив ідею держави, що є вище інтересів окремих партій, угруповань, класів. Один з ідеологів санаційного табору А. Скварчинський багато сил і таланту віддав пропаганді ролі держави як основного гаранта виховання громадської особистості, не зауважуючи суперечностей між державою і громадянським суспільством, між державною нацією і “недержавними” народами. Проте ідеологія “державницького виховання” не запустила глибокого коріння в суспільну свідомість, їй протистояв сильний вплив “національного виховання” ендеків і “соціального виховання” лівих політичних сил.

Якщо у сфері політичної свідомості йшла дискусія про пріоритет держави, класу, то у галузі духовної культури точилися спори навколо питань елітарного і егалітарного призначення морально-етичних цінностей. Утворення незалежної Польщі чимало культурних діячів і митців сприйняли як прояв свободи пошуків вищих духовних орієнтирів, невіддільних епосі. Перші післявоєнні роки стали часом вибуху *авангардних течій* у літературі та мистецтві, які нав’язували до пошуків Молодого Польщі. Під впливом нових філософських течій авангардисти заперечували традиційні схеми сприйняття й ставлення до життя, пропагували плюралістичне індивідуалізоване бачення світу. Художник і філософ *Леон Хвістек* у книзі *Багатоманітність дійсності у мистецтві* (1921) переконував, що “дійсність не може бути зведена до однієї системи”, яка обмежує творчість особистості, стверджував потребу визволення митця від рамок традицій і повсякденності. З другого боку, цим елітарним тенденціям протистояла течія, яка закликала наблизити культурні здобутки до мас, “вірою і правдою” служити простому народу, підносити його культурний рівень і розуміння суспільних процесів. На думку її представників, література і мистецтво покликані давати критичний аналіз дійсності, допомагати кожній людині робити свідомий вибір у розв’язанні складних суспільних проблем, які повсякденно виникають у реальному житті. З віддаленням від 1918 р. і поступовим спаданням національної ейфорії ця течія реалістичного відтворення дійсності набула більшого значення.

Одною зі складних проблем, яку довелося вирішувати з утворенням держави, були справи **освіти**. На землях, що увійшли до складу Польщі, освітній рівень населення був незадовільним. Якщо в колишній прусській дільниці неписьменність серед осіб віком понад 10 років становила 5 %, то на Поліссі – 71 %, а загалом по країні – 33 %. Тому в

одній з перших декларацій польського уряду від 20 листопада 1918 р. йшлося про створення “загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх”. 9 лютого 1919 р. з’явився декрет про обов’язкове навчання у семирічній загальній школі. Однак реалізувати його в умовах війн і руйнувань було непросто. У лютому 1922 р. сейм ухвалив закон, за яким створення та утримування загальних шкіл покладалося на місцеве самоврядування. Кількість загальних шкіл зростала поступово: у 1910 р. було 18404 загальних школи, 1922/23 рр. – 27515, 1938/39 рр. – 28881. Напередодні війни навчанням було охоплено майже 5 млн. (або 90 %) дітей шкільного віку. Брак коштів не дозволив забезпечити загальну початкову освіту для всіх дітей віком від 7 до 14 років, більшість шкіл (75 %) були одно- і двокласними; до семирічних шкіл було записано лише трохи більше 15 % дітей. Однак ситуація з шкільництвом була різною в містах і селах, у різних регіонах. Якщо в західних і центральних воєводствах до початкової школи ходили 95-100 % дітей, то у східних – до 70 %. Продовжували діяти різноманітні громадські організації, які влаштовували курси для дорослих. Усе це дало змогу поліпшити справу з освітнім рівнем суспільства: якщо у 1921 р. неписьменних у віці понад 10 років було 33 %, то в 1931 р. – 22 %, а в 1939 р. – 20 % (у східних воєводствах – 48 %).

Ще складнішою була проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався на селі. Запроваджені декретом 1919 р. вчительські семінарії, що передбачали п’ятирічне навчання, не встигали готувати потрібні кадри. У 1923 р. тільки 60 % вчителів мали фахову освіту, а на початку 30-х років – 80 %. Серйозною проблемою були зміст і характер навчання. У квітні 1919 р. у Варшаві пройшов *Перший освітній з’їзд* (“вчительський сейм”), на якому відбулася гостра дискусія щодо ідеологічного обличчя польської школи. Більшість учасників підтримала засади демократизації системи освіти, рівного доступу до неї вихідців з різних верств, скасування бар’єрів між різними типами шкіл, обмеження релігійного виховання учнів уроками релігії. Проте чимало постулатів з’їзду залишилися добрими побажаннями, зіткнувшись з реальністю. Це було помітним в справі освіти національних меншин. Закон 1924 р. покладав утримання національних шкіл на громади, надаючи державну підтримку утраквістичним (двомовним) школам, які проводили курс на асиміляцію передусім українців і білорусів. Тільки німці змогли утримати чималу кількість національних шкіл різного рівня. Освітня реформа 1932 р. уніфікувала систему шкільництва і разом з тим обмежила доступ молоді до середньої і вищої освіти: на базі семирічної загальної школи запроваджувалися ще дві ланки середньої освіти – чотирирічна гімназія і дворічний ліцей, між якими пролягали серйозні випускні іспити (“матура”). Водночас реформа модернізувала програми навчання, відвела більше місця вивченню природничо-математичних дисциплін.

Закінчення середньої школи (ліцею) відкривало вперед випускникам широкі можливості соціального авансу. Гімназії та ліцеї становили елітарний рівень освіти: їх було небагато (у 1938 р. – 769 гімназій і 604 ліцеї), а плата за навчання високою. Більшість випускників середньої школи походили з привілейованих заможних верств. Гімназії були трьох типів: класичні, гуманітарні і математично-природничі (85 % – класичні або гуманітарні). За весь міжвоєнний період дипломи про середню освіту одержали 250 тис. осіб, у тому числі випускники професійних училищ, які поряд з освітою отримували певний фах у ремісництві, торгівлі тощо. У 1938 р. діяло 764 професійні училища і 74 вчительські семінарії. Вчителі загальних шкіл у соціальній ієрархії стояли невисоко, значно поступаючи вчителям гімназій та ліцеїв. Таке становище вчителів зближувало їх з демократичними верствами, надавало їхнім поглядам соціального забарвлення. Разом з чисельністю зростав вплив цієї соціальної групи на суспільство.

Значної розбудови і зміцнення зазнала *вища школа*. На момент проголошення незалежності діяло три університети (у Кракові, Львові, Варшаві) і дві політехніки (у Львові та Варшаві). У 1919 р. було відкрито *Познанський університет*, відновлено роботу *Віленського університету*, створено *Католицький університет* у Любліні. У наступні роки відкрили двері Гірнича академія в Кракові, Головна школа сільського господарства у Варшаві, Академія мистецтв у Варшаві та ін. На кінець періоду діяло 16 державних і 11 приватних вищих шкіл, в яких навчалося понад 50 тис. студентів (42 % у Варшаві). За двадцятиріччя дипломи про вищу освіту одержали 83 тис. осіб. Вищі школи поділялися на академічні та неакадемічні. Академічні вищі школи (13) мали право надавати наукові ступені й користувались автономією. Закон 1933 р. обмежив автономні права академічних вищих шкіл. Висока плата за навчання і проживання в місті обмежували доступ до університетів вихідців з бідніших верств. Проте польська інтелігенція, яка формувалася також з випускників вищих шкіл, давала високі зразки гуманістичного ставлення до соціальних і політичних проблем тогочасного життя.

З вищими школами тісно пов'язувався розвиток *науки*. Вже у 1919 р. вийшли друком два томи *Науки польської*, на сторінках якої обговорювався стан наукових досліджень і потреби їх розвитку. Найбільшого успіху та визнання досягли в Польщі математика і логіка. Особливі заслуги в їх розвитку мали *львівська і варшавська математичні школи*. У Львові працював один із засновників функціонального аналізу і лінійних пристроїв *Стефан Банах* (1892-1945) і спеціаліст з теорії подібностей *Гуго Штейнгауз* (1887-1972), у Варшаві – *Вацлав Серпінський* і *Казімеж Куратовський*. Тісно пов'язаною з математикою була школа математичної логіки, представлена іменами *Станіслава Лесьневського*, *Альфреда Тарського*. У Варшаві виник центр експериментальної фізики, очолюваний знаним дослідником явищ люмінісценції *Стефаном Пенюковським* (1883-1953). Проблемами теоретичної фізики успішно займався *Чеслав Бялобжеський* (1878-1953). Важливу роль у підготовці наукових кадрів і дослідженні фізико-хімічних процесів відіграв Заклад фізичної хімії Варшавського університету, який очолював *Войцех Свентославський* (1881-1968). У галузі астрономії й фізики високо цінувалися праці *Тадеуша Банахевича* (1882-1954) з Кракова. Слабше розвивалися технічні науки, котрі вимагали значних коштів для придбання обладнання і матеріалів. Але й тут широке визнання здобули новаторські підходи до конструкцій мостів львівського вченого *Стефана Брилі* (1886-1943).

Дослідження філософів розвивали творчий доробок *львівської школи* К. Твардовського, учні якого перенесли свою діяльність до Варшави. Тут публікував свої праці відомий вчений, засновник праксеології (теорії про добру працю) *Тадеуш Котарбінський* (1886-1981). Визнання здобули праці в галузі логіки *Казімежа Айдукевича*, історії філософії – *Владислава Татаркевича* (1886-1980). Філологи продовжили традиції попереднього періоду працями з порівняльного мовознавства і славістики, де з'явилися нові імена – *Тадеуша Сінка* (1877-1966), *Тадеуша Лер-Сплавінського* (1891-1965), продовжували наукову творчість А. Брюкнер, К. Нітш, Я. Розвадовський. Відома школа у вивченні античної цивілізації була представлена іменами Л. Стернбаха, Т. Зелінського, Р. Таубеншляга. Підстави гуманістичної соціології накреслив *Флоріан Знанецький*, який повернувся до Познані з США.

Бурхливий розвиток заторкнув *історіографію*, в якій утвердився плюралізм оцінок минулого. Неоромантичні тенденції поступилися місцем утвердженню незаангажованого погляду на минуле. Частина істориків зосереджувала увагу на державно-правових інститутах та їх ролі у змінах устрою (О. Бальцер, М. Бобжинський, Б. Дембінський, З. Войцеховський). Інші дослідники зацікавились історією польської культури, трактували її з соціологічних позицій (С. Чарновський, Я. Птасьнік). Економічна історія

відбивалася в працях Я. Рутковського та його учнів. *Марцелій Гандельсман* (1882-1945) багато уваги приділив методології історії, опублікував університетський підручник *Історика* (1922), який пропагував наукові засади дослідження минулого. Частина істориків віддавала перевагу вивченню національного руху, роблячи наголос на ролі героїчної особистості (В. Конопчинський, Ш. Аскенасі, В. Собеський, В. Токаж). Увага істориків була прикута також до відбудови Польської держави, яку вони пов'язували з діяльністю пілсудчиків (В. Побуг-Маліновський, В. Лапінський). Дослідження з історії відбудови Польської державності з кінця 20-х років були зосереджені в *Інституті досліджень новітньої історії*, який видавав річник *Неподлетелось*. Вчені інституту спиралися на положення, висловлені Ю. Пілсудським в праці *Поправки до історії*, де він наголошував на ролі “сильної особистості” в завоюванні незалежності. У зв'язку з поширенням кордонів Польщі на схід поживалися тенденції розглядати “цивілізаторську” місію поляків стосовно українського, білоруського і литовського народів (С. Кот, О. Галецький). Польські історики 1925 р. об'єдналися у *Польське історичне товариство*, регулярно раз на п'ять років проводили всепольські з'їзди істориків (IV-VI з'їзди), а у 1933 р. Варшава стала місцем проведення чергового міжнародного конгресу історичних наук. Піднесення переживала польська археологія: у Познанському університеті *Юзеф Костишевський* (1885-1969) заснував польську археологічну школу, дослідивши ранньослов'янське поселення в Біскупіні.

У міжвоєнний період зазнала значних змін **художня література**. Від настроїв романтичної ейфорії, пов'язаної з реалізацією мрій багатьох польських патріотів, літературна творчість поступово перейшла до осмислення “глибин духа людського чи племінного” (С. Жеромський). Літературний процес умовно поділявся на два етапи: 20-ті і 30-ті роки. На першому етапі переважали авангардистські пошуки “нового мистецтва”, покликаноного здійснити “прорив” у майбутнє. Другий етап характеризувався посиленням уваги до проблем реального життя тогочасного суспільства. 20-ті роки пройшли під оптимістичним гаслом початку “ нової ери”, яка принесе з собою краще життя. На початку цього періоду у варшавському кабаре *Під Пікадором* сформувалася група молодих поетів і письменників, яка організувала літературні вечори. З 1920 р. вони почали видавати часопис *Скамандер* (1920-1928, 1935-1939 рр.), пропагуючи радісні почуття і надії на краще майбутнє, звеличуючи просту “людину з вулиці”. Значну популярність здобула іронічна поезія *Юліана Тувіма* (1894-1953). У ранніх поетичних збірках (*Сократ, який танцює, Сьома осінь*) він виступив із захопленням оспівуванням радощів життя, зневажливим ставленням до труднощів і проблем. Згодом у його поезії з'явилися сатиричні й критичні мотиви, досягнувши кульмінації в поемі *Бал в опері* (1936), конфіскованій цензурою. Поема була гротеском на правлячу еліту, яка зрадила ідеали молодості й перетворилася на звичайних обивателів. До групи “Скамандер” належав також *Ян Лехонь* (Лешек Серафінович, 1899-1956), у творчості якого більш відчутними були особисті переживання та пошуки, мотиви любові та смерті (зб. *Срібне і чорне*). *Антоній Слонімський* (1895-1976) утверджував у поезії красу слова, гармонію думок і почуттів, викривав насильство і примус (збірки *Сонети, Гармонія, Шлях на схід*). Він також писав тижневі огляди до часопису “Відомості літературне”, які формували культуру інтелігенції, покликаної відкрито й безкомпромісно виявляти своє ставлення до дійсності. У групі “Скамандер” розкрився поетичний талант видатного літератора *Ярослава Івашкевича*. Декілька його поетичних збірок відбивали захоплення світом і життям, утверджували повагу до раціональних цінностей і людських можливостей (зб. *Октовірші, Діонісії, Літо*). У “Скамандері” сформувалася поетична творчість *Казімежа Вежинського, Марії Павліковської-Ясножевської, Казімежи Іллаковичуни, Єжи Ліберта* та ін.

Короткий час проіснувала група польських *футуристів*, які ідеалізували технічну цивілізацію, що дозволить розв'язати усі соціальні проблеми. Літературу та мистецтво вони трактували як елемент масової культури, призначеної для розваг і видовищ. Варшавські футуристи *Александр Вайт*, *Анатоль Стерн* віддавали перевагу ірраціоналізму й чуттєвості, краківські – *Тітус Чижевський*, *Бруно Ясенський* – захоплювалися народом і традиціями, які відмирають з неухильним наступом цивілізації. Розголос отримала поема *Бруно Ясенського* (1901-1939) *Слово про Якуба Шелю*, в якій, на протигагу усталеним традиціям, подавався образ селянського ватажка і народного героя 1846 р. Більшість футуристів незабаром перейшла до інших літературних об'єднань лівого спрямування. Їхня творчість була тісно пов'язана з часописом *Здруй* (1917-1920).

У Кракові виникла літературна група *Авангард*, яка видавала часопис *Зворотніця* (1922-1923, 1926-1927 рр.). Її теоретиком був *Тадеуш Пейтер* (1891-1969). Він протиставляв людину природі, вітав поступ цивілізації і масової культури, закликав орієнтуватися на майбутнє. Різкою стильовою контрастністю та метафоричністю відзначалася поетична творчість *Юліана Пишибося* (1901-1970), вихідця з селянської родини й вчителя середньої школи. У його віршах патріотичні мотиви поєднувалися з соціальною тематикою (зб. *Гвинти*, *Обома руками*, *З височини*). До авангардистів належав *Адам Важик* (1905-1982). У його творчості відбилася зіткнення людської уяви з реальним світом, яке породжує ірраціональні відчуття й переживання (зб. *Очі й уста*). Соціальні моменти віддзеркалювалися в творчості *Ялю Курека*, *Яна Бженкавського*, *Ришарда Станде*, *Вітольда Вандурського*. Частина "авангардців" пізніше співпрацювала з комуністичним рухом, пропагуючи окрему "пролетарську літературу". У 1925 р. *В. Броневський*, *Р. Станде* і *В. Вандурський* опублікували збірку *Три залли*, якою завісідчили свою прихильність "пролетарській поезії".

Поза авангардними течіями стояли поети Молодої Польщі. *Леопольд Стафф* звернувся до тематики селянського життя, захоплення природою; його поезія сповнена ліричності й простоти. Поезія *Болеслава Лесьмяна* набула глибокого філософського змісту. Його твори накреслювали шлях пошуків сенсу життя людиною, підводили до думки про необхідність віднайдення духовно незалежної особистості. У творчості обох видатних поетів помітний вплив екзистенціалізму.

У 20-ті роки з'являється *література конфліктів*. Її підґрунтям стало розчарування у новій дійсності, критичне ставлення до життя, натуралістичні тенденції. У 1923 р. вийшла з друку повість *Зоф'ї Налковської* (1884-1954) *Роман Терези Геннерт*, в якій авторка критично змалювала стосунки в середовищі нової польської еліти. Надалі під впливом фрейдизму письменниця зосередила увагу на психологічних аспектах соціальних конфліктів. У повісті *Кордон* (1935) вона тонко розкрила ситуацію неспівпадіння особистої оцінки з оцінкою сторонніх, розбіжності між особистими намірами й соціальними наслідками їх реалізації. У 1925 р. з'явилася повість *Анджея Струга* *Покоління Марка Свіди*. Головний герой твору пройшов тяжкі випробовування в польських легіонах, але не зміг піти на компроміс з мораллю та сумлінням, залишившись за бортом у незалежній Польщі. Але найбільший політичний резонанс викликала повість *Стефана Жеромського* *Провесінь* ("Пшєдвєосне", 1925). Її головний герой болісно сприймає несправедливість порядків у незалежній Польщі, вагається перед вибором між реформами та революцією і врешті приєднується до комуністів в надії збудувати краще суспільство. Повість викликала гострі нападки на автора як з боку правих, так і лівих. Перші закидали письменнику "загравання" з комуністами, ліві критикували за ототожнення революції з хаосом і руйнуванням.

Поряд з критичною літературою з'явилася белетристика романтичного забарвлення. *Юліуш Каден-Бандровський* (1885-1944) створив низку прозових творів, де у художній формі описав події та стосунки серед пілсудчиків (*Генерал Барч*, *Чорні крила*, *Матеуш Бігда*). Його твори були сповнені патріотичної патетики й романтики, і разом з тим викривали кар'єризм, підлабузництво, пристосуванство.

На початку 30-х років соціальна проблематика літератури посилилася. У 1932 р. з'явилася книга *Леона Кручковського* (1900-1962) *Кордіан і хам*, яка нав'язувала до романтичної літератури, але протиставляла соціальну боротьбу національній. Письменник робив висновок, що національний рух був наскрізь шляхетським і протистояв соціальній боротьбі селян. Цю тему він розвинув у повістях *Пав'ячі пера* (1935) і *Капкан* (1937), які змальовували соціальне невдоволення значної частини населення країни. Соціальне питання було відбите також у повісті *Ванди Василевської* (1905-1964) *Вітчизна*, творах *Станіслава Черніка*, *Станіслава Пентака* та ін.

Психологічні моменти відображені у великій епопеї чотиритомній повісті *Ночі і дні*, написаній *Марією Домбровською* (1889-1965). Повість подавала широку картину змін обставин життя і взаємин шляхетської родини впродовж XIX – початку XX ст. Вона мала великий успіх, була перекладена багатьма мовами. Психологічна проза поступово набирала сили і відбилася у творчості кількох талановитих майстрів слова. У 1934 р. з'явилася збірка оповідань дрогобичанина *Бруно Шульца* (1892-1942) під назвою *Цинамонові магазини*, у 1937 р. друга – *Санаторій під Клепсидрою*. Оповідання Б. Шульца були фантазіями з часу дитинства, які виникали у свідомості дитини від зіткнення з реальністю. Вони показували ворожість реального світу і спробу втекти до внутрішнього світу добрих сподівань. Твори Б. Шульца здобули велику популярність у світі після Другої світової війни. Універсальні гуманістичні мотиви відбилися у творчості *Вітольда Гомбровича* (1904-1969). Його повість *Фердидурка* (1937) змальовувала образ людини, яка “загубилась” у схематизованому житті ритуалів, укладів, традицій, забобонів. Наприкінці періоду відбувся дебют у літературі *Єжи Анджеєвського* (1909-1983). Його повість *Лад серця* була високо оцінена літературною громадськістю. У ній порушувалася вічна проблема людського вибору між добром і злом.

Відомий письменник, драматург, критик, маляр *Станіслав Ігнацій Віткевич* (1865-1939) став творцем песимістичної теорії культури, згідно з якою поступ цивілізації й демократизація провадять до виникнення масової споживацької культури і “смерті” особистості. Ці ідеї він відбив у повістях *Прощання з осінню* (1927), *Ненаситність* (1930). Численні драматичні твори (*Гумор Музгович*, *Шевці*) малювали сюрреалістичні картини, які зривали з героїв маски умовності й виявляли їх справжній зміст.

На початку 30-х років психологізм просякнув також поезію. 1931 р. у Вільно виникла поетична група *Жагари*, яка об'єднала навколо одноіменного часопису молодих польських поетів – прихильників філософсько-психологічного осмислення дійсності через індивідуальне сприйняття, пошуку шляхів духовного вдосконалення. До її провідних творців належали *Єжи Загурський*, *Чеслав Мілош*, *Александр Римкевич*. Окреме місце в польській поезії посів *Константи Ільдефонс Галчинський* (1905-1953), автор життєстверджуючих настроїв (*Кінець світу*).

У драматургії поряд з творами С.І. Віткевича популярність здобули драми *Єжи Шанявського* (1886-1970), яким властивий психологізм, поєднання комедійних елементів з драматичними, що впливали із зіткнення мрій і дійсності (*Жегляж*).

Численні літературні дискусії позитивно позначилися на розвитку літературної критики. До провідних критиків належав *Тадеуш Бой-Желєнський* (1874-1941), автор поезій, перекладів французької літератури (понад 100 томів). У своїх статтях і нарисах він прагнув наблизити літературні твори до читача, розкривав мотиви й цілі їх

написання. Іншими критеріями керувався *Кароль Іжиковський* (1873-1944), який цінував інтелектуальні та моральні якості митця, який здатний піднятися над обмеженнями біжучої хвилі.

Авангардистські впливи позначилися на розвитку польського **живопису**. Художні смаки формувалися естетичними засадами, що поширювались із Західної Європи, переважно з Парижа. Нові тенденції проявилися в численних малярських об'єднаннях і групах, кожна з яких пропагувала свій стиль і підходи. У Кракові з 1917 р. діяло об'єднання *Польських формістів*, які надавали перевагу формі зображення, що повинна була показати об'єкт як би в трьох вимірах одночасно. Теоретики напряду стверджували, що йдеться не про реалізм зображення, а лише про форму, яка повинна органічно вплітатися в поверхню полотна. Тому у творах формістів проявлялися помірковані форми кубізму. До відомих формістів належали брати *Збігнєв* і *Анджеї Пронашко*. Вони вчилися у Києві та Кракові, часто виїжджали за кордон. Їхні образи ніби складалися з окремих брил, нав'язуючи до народного мистецтва. *Тітус Чижевський* (1880-1945) представляв багатоплощинні образи, які іноді представляли собою композицію з різних матеріалів; він намагався наслідувати П. Пікассо. У такому ж дусі залишили твори *Леон Хвістек*, *С.І. Віткевич* та ін.

У 1924 р. організувалася група прихильників авангардного мистецтва *Блок*, яка виступала за “визволення уяви” й побудову довільних форм зображення в стилі конструктивізму. Члени групи вважали, що мистецтво повинно йти в парі з соціальним рухом, однак відсутність реалістичного зображення в їхніх роботах робила таке мистецтво незрозумілим для маси. *Владислав Стишємінський* (1893-1952) був одним з теоретиків групи, пропагував абстрактне зображення об'єктів, їх представлення у вигляді площин і ліній. У подібному стилі працювали *Мечислав Щука*, *Генрик Стажевський*.

Менш радикальні авангардні ідеї пропагували члени об'єднання *Ритм*, утвореного 1922 р. у Варшаві. Вони зберігали цілісність образу, намагаючися водночас підпорядкувати зображення певному ритму. Особливо їх приваблювало використання в картинах традиційних народних елементів. До відомих представників об'єднання належали *Владислав Скочиляс* (1883-1934), в картинах якого часто присутні елементи народної культури підкарпатських гуралів, *краківська малярка Зоф'я Стриєнська*, котра, крім всього іншого, намагалася відбити в своїх творах експресію та динамізм зображення, заснований на індивідуальних відчуттях.

Класичний живопис знайшов послідовників у групі віленських малярів, які об'єдналися у *Віленське товариство артистів пластиків* (1922). Серед них виділявся

Рис.62. Тадеуш Маковський. Дитяча капела (1922 р.).

вихованець Петербурзької академії мистецтв *Феліціан Шценни Коварський* (1890-1948). Його образи були реалістичними, спиралися на взірці імпресіонізму.

Інша група живописців вважала доцільним підсилювати враження від образу з допомогою кольорів. *Колористи* 1924 р. створили об'єднання *Комітет Паризький* (для збору коштів на виїзд малярів до Парижа) і одержали назву “капістів” (від аббревіатури комітету). До “капістів” незабаром приєдналися З. Пронашко і Т. Чижевський. У їхніх творах з'явилося реалістичне зображення і багата кольорова гама. У дусі “колоризму” залишили твори Еугеніуш Ейбіш, Ян Должицький та ін. До найвідоміших капістів належали також *Ян Цибіс* (1897-1973), *Зигмунт Валішевський* (1897-1936); на творчості останнього позначився вплив російського й грузинського народного мистецтва.

Група польських митців постійно проживала у Парижі. Тут вони створили Польське Коло, взявши за взірець твори французьких живописців. З Колом була пов'язана творчість Густава Гвоздецького, Людвіка Маркуса, Мойжеша Кіслінга. Не був зв'язаний з Колом оригінальний маляр *Тадеуш Маковський* (1882-1932), який теж мешкав у Парижі. Він створив оригінальний стиль “колоризму”, поєднавши кольорову гаму з портретами дітей. Його твори переносили глядача в спрощений світ дитячої наївності і беззахисності.

У 1925 р. *Тадеуш Прушковський* (1888-1942) створив у Варшаві групу *Братство святого Лукаша*, яка об'єднала прихильників реалістичного живопису. У доробку засновника групи було чимало портретів офіційних осіб (Ю. Пілсудського, Г. Нарutowича, С. Войцеховського), а також відомих учених, акторів, письменників. Членами групи були також Болеслав Цибіс, Влодзімеж Бартошевич та ін. З іншого боку, у 1936 р. виникло об'єднання малярів *Фригійська Шапка*, представники якого поставили за мету створити реалістичний образ світу праці (Броніслав Лінке, Францішек Бартошек, Юліуш Краєвський).

У міжвоєнний період пожвавився розвиток **скульптури і архітектури**. Ксаверій Дуніковський, Вацлав Шимановський, Едвард Віттіг створили низку пам'ятників дічам польського національного руху та культури, виставляли свої роботи на багатьох міжнародних виставах. Нові імпульси спостерігалися також в архітектурі, де запанував стиль конструктивізму. *Маріан Лялевич* (1876-1944) спроектував і побудував кілька урядових будівель у Варшаві (Президія Ради міністрів, Міністерство скарбу та ін.).

У **музичній культурі** період незалежного розвитку ознаменувався появою нових творів *Кароля Шимановського*, в яких композитор схилявся до античних і християнських традицій. Так з'явилась опера *Король Роджер*, балет *Гаранасе*, симфонія *Stabat Mater*. Народні традиції в оперному мистецтві продовжив композитор *Людомір Ружицький*, у симфонічних творах – *Адам Венявський*.

Упродовж міжвоєнного двадцятиріччя відбулись **зміни у повсякденному житті** та матеріальній культурі поляків. На початку періоду внаслідок радикальних соціальних змін відбулася демократизація міжлюдських стосунків. Поступово, зокрема після 1926 р., поширились елітарні погляди, які поділяли суспільство на кілька ієрархізованих середовищ, що відповідали соціальній структурі населення. Образ життя був пов'язаний з матеріальним рівнем груп. Але загальною тенденцією було осучаснення способу життя всіх середовищ, що впливало із загальних змін у споживанні матеріальних і культурних здобутків.

Від початку ХХ ст. на Заході спостерігалися радикальні зміни в способі *харчування*. Наукові розробки, зокрема американських учених, поставили на порядок денний оптимальні норми споживання харчових продуктів. За цими нормами загальна ситуація в Польщі дещо поліпшилася, проте помітним було відставання від розвинутих країн. Якщо в Англії та Швейцарії перед II світовою війною споживали 66 кг м'яса на особу в

рік, Німеччині – 52 кг, то в Польщі середньо – 21,6 кг (у східних воєводствах – 9 кг). При цьому раціон харчування в місті й на селі значно відрізнявся: на селі більшу частину споживання традиційно складали хліб, картопля, молоко, тоді як у місті – м'ясо, овочі, кава, чай. У місті входило в норму приготування гарячої їжі два рази на день.

Відбулись зміни в одязі. Насамперед вони стосувалися жіночого вбрання. Внаслідок емансипації жінки в суспільстві, зростання ролі масових заходів (спорт, мистецтво) жіночий одяг зазнав спрощення і більшої відкритості. Зникли довгі сукні, корсети, масивні прикраси; підкоротилися спідниці, більш зручними для повсякденного життя і праці стали блузки, жакети. У вжитку з'явилися штучні тканини, виробництво яких було налагоджене 1926 р. в Томашові Мазовецькому. Модними залишалися бавовняні й шовкові тканини. Після 1930 р. у широку моду ввійшли хутра із зайців і кріликів, які перероблялися під більш дорогі. З'явився замок “блискавка”, який замінив гудзики. Новації в чоловічому одязі були менш радикальними. Новинкою стала поява прогумованих і шкіряних чоловічих плащів. На чоловіче вбрання вплинув спортивний стиль.

Технічні новинки позначилися на будівництві і спорядженні *помешкань* (переважно в місті). Новочасна архітектура ґрунтувалася на функціональному призначенні житла. У 30-х роках функціоналізм переважив у житловому будівництві. Помешкання пристосовували до потреб гігієни та вигод: обов'язковими були кухні з газовими плитами, ванні кімнати з туалетами, службові приміщення, широкі вікна з більшим доступом світла, які повинні були компенсувати загальне зменшення житлової площі. Саме тоді з'явилися масові т.зв. “люксемусові” 2 – 4-кімнатні помешкання, що забезпечували максимальний комфорт невеликих родин. Вони були доступні передусім для “середніх верств”. Більш прості “робітничі квартири” відрізнялися меншою площею і гіршими вигодами. Тогочасний автор у 1935 р. писав про Краків: “Малі помешкання з ванною кімнатою – це винахід останніх років. Не так давно ця вигода служила тільки мешканцям 4-кімнатних квартир, однак поступ у цій галузі без сумніву є: ванних у наших містах маємо все більше”. Проте новочасне житло було малодоступним для робітничих верств міста. У 1931 р. половина всіх робітничих родин мешкала в однокімнатних квартирах без ванни і каналізації. Будівництво нового житла не встигало за зростанням населення. Зміни торкнулися й облаштування помешкання. З'явилися більш зручні меблі, електрика, електричне обладнання (праски, пральні машинки, кухонні прилади, нагрівачі). Тогочасний публіцист у 1929 р. зазначав: “У деяких містах Польщі вже третя частина родинних господарств використовує виключно цей новий (електропраски – Л.З.) спосіб прасування”. З другого боку, високі ціни електроенергії та електротоварів стримували зростання їхнього споживання. На той час електропраска коштувала 15 злотих, кавоварка – 62 злотих, електропічка – 27-95 злотих, радіоприймач – 150-400 злотих, холодильник – 1400 злотих, в той час як середня зарплата службовця становила 250-300 злотих на місяць.

Як зазначалося вище, урбанізаційні процеси у міжвоєнний період прискорилися. Загалом за розвитком міської інфраструктури Польща значно відставала від західно-європейських країн, а всередині держави суттєві контрасти спостерігалися між західними і східними регіонами. Водогони діяли практично у всіх, навіть невеликих містечках західних воєводств, тоді як у східних вони здебільшого були винятком. За міжвоєнне двадцятиріччя протяжність водогонів збільшилась удвічі, запроваджено хлорування води. Найкраща ситуація з водою була у Варшаві. У 1935 р. на 637 міст у 84 діяли водогони і каналізації (13 %), а їх послугами користувалися 38 % міських жителів. Зросло освітлення міст електричними лампами, але в більшості ще функціонувало газове освітлення. 1938 р. у Варшаві вперше запроваджено вуличну світлову сигналізацію руху.

Певний поступ спостерігався у розвитку *міської комунікації*. Було вдосконалено парк електричних трамваїв, розпочалося виробництво вітчизняних вагонів і двигунів. Загальна мережа трамвайних колій у великих містах зросла не так відчутно. Натомість наприкінці 30-х років розвинувся автобусний транспорт у містах і приміських поселеннях. Новим явищем стали автомобільні таксі. У 1938 р. було завершено роботу над проектом будівництва метрополітену у Варшаві, реалізації якого перешкодила війна.

Зміни торкнулися також сфери організації відпочинку. З'явилися і поширилися форми дозвілля, які знаменували початок масової культури: "дансінги" (танцювальні майданчики), джазова музика, туризм. Усе більше місце в житті суспільства займав спорт. Цьому сприяла участь і перемоги польських атлетів на міжнародних спортивних змаганнях. У 1928 р. на Олімпійських іграх в Амстердамі полька *Галіна Конопацька* здобула золоту медаль у киданні диску; у 1932 р. на Олімпіаді в Лос-Анжелесі *Януш Кусочинський* виграв біг на 10 тис. метрів, а *Станіслава Валясевичувна* стала переможцем в бігу на 100 м. Держава приділила серйозну увагу розвитку спорту, підтримуючи будівництво нових стадіонів, басейнів, залів, кортів, майданчиків (у 1930 р. діяло 1019 стадіонів, 97 басейнів, 333 гімнастичні зали).

Усі нові явища повсякденного життя меншою мірою торкалися села. Але розвиток комунікації та поширення інформації створили підстави для поступової модернізації польського суспільства за європейським взірцем. Назагал відбудова Польської держави мала величезне значення для збереження нації та її участі в світовому цивілізаційному процесі. Міжвоєнне двадцятиріччя характеризувалося суперечливими явищами в суспільному житті, але основним його здобутком стало звільнення національної свідомості від комплексу меншовартості.